

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

SİRÂT-I MÜSTAKÎM MECMUASI VE MUHAMMED FERÎD VECDÎ'NİN
KELAMİ GÖRÜŞLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Mikail KIPÇAK

Malatya – 2020

TEZ ONAY SAYFASI
T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİRÂT-I MÜSTAKİM MECMUASI VE MUHAMMED FERİD VECDÎ'NİN
KELAMİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

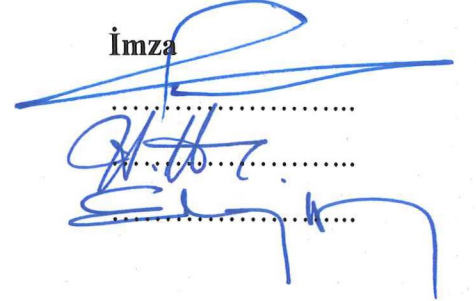
HAZIRLAYAN
Mikail KIPÇAK

Jürimiz 13.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu **Yüksek Lisans** Tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak **Temel İslam Bilimleri** Ana Bilim, **Kelam** Bilim dalında **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Ünvanı Adı Soyadı

1. Prof. Dr. Fikret KARAMAN
2. Prof. Dr. Hulusi ARSLAN
3. Prof. Dr. Erkan YAR

İmza

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Fikret KARAMAN'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Sırât-ı Müstakîm Mecmuası ve Muhammed Ferîd Vecdî'nin Kelami Görüşleri” isimli tez çalışmam, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan hazırlanmıştır. Tez çalışması sırasında yararlandığım tüm kaynakların, hem çalışmamda hem de kaynakçada görüldüğü gibi yöntemine uygun bir biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Mikail KIPÇAK

13/01/2020

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir. Tezimin/Raporumun üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum.

Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Mikail KIPÇAK

13/01/2020

ÖNSÖZ

Hız. Muhammed'in vefatından sonra meydana gelen olaylar neticesinde birçok kelami problem ortaya çıkmıştır. Bu problemler üzerine yapılan tartışmalar sonucunda itikadi mezhepler oluşmuştur. Kelam ilmi, çıkan bu tartışmalar ve meydana gelen mezhepler üzerinden şekillenerek çeşitli merhalelerden geçmiştir. Özellikle 18. ve 20. yüzyıllar arası Avrupa'daki Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte ortaya çıkan felsefi akımlar kelam ilminde tartışılan konuların başka bir boyuta taşınmasına sebep olmuştur. İslam dünyasında çözüme kavuşmamış kelam problemleri mevcut iken materyalizm, pozitivism, darwinizm gibi felsefi akımlarla birlikte yeni tartışmalar ve zihinlerde çözüme kavuşmamış inanç problemleri ortaya çıkmıştır.

Kelam ilminde, ilmi bir şöhrete ulaşan Muhammed Ferîd Vecdî, ömrünün sonuna kadar bu fikri akımlara karşı mücadele etmiştir. Ferîd Vecdî hazırladığı eserler ile bu fikri akımlara karşı İslam akaidini savunmuştur.

Dönemin önemli bir yayın organı olan "Sırât-ı Müstakîm Mecmuası" ve bu mecmuada yazılan kelami makaleler ile Ferîd Vecdî'nin yazdığı eserler de, onun görüşlerini ele almaya çalıştık. Bir giriş ve iki bölümden oluşan tezimizin giriş bölümünde kelam ilminin tarihçesine kısaca değindikten sonra 18. ve 20. yüzyıllar arasında Batı'da ortaya çıkan fikri akımları ve etkilerini ele aldık. Birinci bölümde Sırât-ı Müstakîm Mecmuası ve bu mecmuadaki kelami makaleleri taramaya çalıştık. Bu arada konu bütünlüğü açısından Ferîd Vecdî'nin, kelami görüşlerinden etkilendikleri anlaşılan Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ gibi düşünürlerin makalelerini ve görüşlerini de incelemeyi uygun bulduk. İkinci bölümde ise Ferîd Vecdî'nin hayatı, eserleri ve kelami görüşlerini analiz etmeye çalıştık. Sonuç bölümünde ise konunun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu çalışmamızın her aşamasında bana rehberlik eden danışmanım Prof. Dr. Fikret KARAMAN'a, görüş ve düşüncelerinden yararlandığım Prof. Dr. Hulusi ARSLAN ve Doç. Dr. Mustafa BOZKURT'a ayrıca Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü ve Temel İslam Bilimleri Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mehmet KUBAT'a teşekkürü bir borç bilirim.

Mikail KIPÇAK

Malatya 2020

ÖZET

Mikail KIPÇAK

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fikret KARAMAN

SİRÂT-I MÜSTAKÎM MECMUASI VE MUHAMMED FERÎD VECDÎ'NİN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

Kelam İlmi doğuşundan itibaren bazı dönemlerden geçerek günümüze kadar gelmiştir. Kelam konuları da tarihi süreç içinde dönemlere göre farklılıklar arz etmiştir. Bu bağlamda Yeni İlm-i Kelam döneminde, Batı'da cereyan eden fikri akımların İslam akidesine vermiş olduğu zararlar neticesinde 19. yüzyıl İslam dünyasının yenilikçi düşünceye sahip önemli düşünürlerinden olan Muhammed Ferîd Vecdî'de bu akımlara karşı yazmış olduğu makaleler ve reddiye türü eserleriyle ömrünün sonuna kadar mücadele etmiştir.

Materyalizm başta olmak üzere pozitivizm ve darwinizm gibi fikri akımların görüşlerini çürütecek fikirler ortaya koyan Ferîd Vecdî, başta ilahiyat konuları olmak üzere, ahiret hayatı, nübüvvet, kadının konumu, İslam medeniyeti ve inanç konuları ile bağlantılı meselelerde fikirlerini ifade etmiştir.

Bu çalışmayla 18. ve 20. yüzyıllar arası cereyan eden fikri akımlar ile Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanan kelami makaleler ve Ferîd Vecdî'nin kaleme almış olduğu diğer eserler bağlamında, Ferîd Vecdî'nin kelami görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd, Muhammed Ferîd Vecdî, Materyalizm

ABSTRACT

Mikail KIPÇAK

Master Thesis

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Fikret KARAMAN

SIRAT-I MÜSTAKİM JOURNAL AND REMARK OF MUHAMMED FERİD VECDİ

The Science of Kalam has passed through many generations until it reaches us today. Every era has had its own topic about Kalam where debates and discussions were conducted. During the era of the movement known as “The New Ilm-al Kalam” many of scholarships and ideologies from the West has effected the main essence of the philosophy of Islam in a negative where, and it is at that time the 19th century Islamic thinker Farid Wajdi confronted the negativity with this idea and works till the end of this life.

Farid al-Wajdi has confuted the theories of materialism being the foremost, positivism, Darwinism as he establishes his ideas on the field of the hereafter, prophethood, position of woman in Islam, Islamic civilisation and some other topic about faith.

This research has tried to detect Farid Wajdi’s thoughts and ideologies about Kalam using the the thesis published about the 18 to 20 century ideologies and the articles at the collection of Sirat-i Mustakim.

Key Words: Kalam, Sirat-i Musktakim, Sebilurrashad, Muhammed Farid Wajdi, Materialsim

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI	I
ONUR SÖZÜ	II
BİLDİRİM	III
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Araştırmanın Metodu ve Yöntemi	1
3. Araştırmanın Kaynakları	1
4. Literatür Taraması	1
5. Araştırmanın Sınırları.....	2
6. Kelam İlmine Genel Bir Bakış.....	2
7. 19. ve 20. Yüzyıl Başında Kelam İlmini Etkileyen Fikri Akımlar	6
7.1. Materyalizm.....	6
7.1.1 Materyalizmin Eleştirisi.....	8
7.2. Pozitivizm	11
7.2.1 Pozitivizmin Eleştirisi	13
7.3. Darwinizm	14
7.3.1 Darwinizmin Eleştirisi	16
I. BÖLÜM	19
SİRÂT-I MÜSTAKÎM / SEBÎLÜRREŞÂD MECMUASI VE KELAM İLMİ	19
1. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmuası.....	19
1.1. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın Yayın Hayatına Başlaması	20
1.2. Mecmuanın İsmine Değişmesi	21
1.3. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın Yazar Kadrosu.....	22
1.4. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın İçeriği ve Amacı	23

2. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmualarında Kelam İlmi Makaleleri Ve Bazı Yazarlar	24
2.1. Muhammed Reşîd Rızâ	25
2.1.1. Din	27
2.1.2. Ta'lîm.....	27
2.1.3. Dinin Kaideleri	27
2.1.4. Din ve Akıl.....	28
2.1.5. Taklîd ve İctihâd	28
2.1.6. Din Tevhîddir.....	28
2.1.7. Aklın Hükümleri	29
2.1.8. Vücûd-ı Bâf'yi İ'tikad Fitrîdir	29
2.2. Muhammed Abduh.....	30
2.2.1. Tevhid	32
2.2.2. Akıl	35
2.2.3. Akide.....	35
2.2.4. Sultan, Halife	35
2.2.5. Ataletin Akideye Etkisi.....	36
2.2.6. Kaza ve Kader.....	36
2.2.7. İmkân-ı Vahiy	38
2.3. İsmail Hakkı İzmirli	39
II. BÖLÜM.....	44
MUHAMMED FERÎD VECDÎ; HAYATI VE KELAMİ GÖRÜŞLERİ.....	44
1. Hayatı	44
2. İlmi Şahsiyeti	46
3. Gazete ve Dergiciliği.....	48
4. Eserleri	51
4.1. Kelam İle İlgili Eserleri	51
4.1.1. El-Hadîkatü'l-Fikriyye Fi İsbati Vücûdi'llah Bi'l-Berâhini't-Tabi'iyye (Kahire 1901).....	51
4.1.2. Sefîrû'l-İslam ilâ Sâ'iri'l-Akvam (Kahire 1907).....	54
4.1.3. El-Mer'etü'l-Müslime (Kahire 1902)	56
4.1.4. El-İslam Fi'asri'l-İlm (Kahire 1901)	62

4.1.5. El-İslam Dinü'l-Medeniyye (Kahire 1899)	63
4.1.6. El-İslam Dinü'l-Hidaye ve'l-İslah (Kahire 1940)	64
4.1.7. Nakdü Kitab Fi'ş-Şi'ri'l-Cahili (Kahire 1926)	64
4.1.8 Es-Siretü'l Muhammediye (Kahire 1993)	64
4.1.9 Lord Kromer ve'l-İslam (Kahire 1908)	65
4.2 Diğer Sahalardaki Eserleri	65
4.2.1 El-Felsefetü'l-Hakka Fi Beda'i'i'l-Ekvan (Kahire 1895).....	65
4.2.2 Mecmû'atü'r-resâ'i-li'l-Felsefiyye (Kahire 1916).....	66
4.2.3. Ala Atlali'l-Mezhebi'l-Maddi (Kahire 1921)	66
4.2.4 Kenzü'l-Ulum ve'l-Lüga (Kahire 1905).....	66
4.2.5 Da'iretü'l-Ma'arifi'l-Karni'l-İşrin (Kahire 1910-1918)	67
4.2.6 El-Vecdiyat Makamatü Muhammed Ferîd Vecdî (Beyrut 1982)	67
4.2.7 El-Edilletü'l İlmiyye ala Cevazi Tercemeti'l-Kur'an (Kahire 1936)	67
4.2.8 Safvetü'l İrfan Fi Tefsiri'l-Kur'an (Kahire 1903)	67
4.2.9 El-Mushafü'l-Müfesser (Kahire 1903)	68
5. Kelami Görüşleri	68
5.1 Materyalizm, Darwinizm, Pozitivizm	68
5.2 Ulûhiyyet	70
5.3 İnsan Fiilleri ve Kader	71
5.4 Nübüvvet	72
5.5 Ahiret İnancı	73
5.6 Mucize	74
SONUÇ	76
KAYNAKÇA.....	78

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazretleri
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
Ter.	: Tercüme Eden
Trs.	: Tarihsiz
Vd.	: ve diğerleri
Vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırmamızın konusu, Mısırlı ilim ve fikir adamı Muhammed Ferîd Vecdî'nin Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanmış makaleleri ile kaleme aldığı diğer eserlerdeki kelami görüşlerinin incelenmesi ve tanıtılmasıdır.

Bu çalışmanın yapılmasında güdülen amaç; Muhammed Ferîd Vecdî'nin kelim ve diğer konularda kaleme aldığı eserleri inceleyip kelami görüşlerini ortaya koymaktır.

2. Araştırmanın Metodu ve Yöntemi

Bu tezimizde, şahıs çalışmalarında yaygın olarak kullanılan betimleme, tahlil ve karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerin gereği gibi yapılabilmesi için kelim ilmi ile ilgili metod bilgisi yanında, hakkında araştırma yapılan düşünürün yaşamış olduğu dönem, etkileşimde bulunduğu ilim ve fikir adamları tanınmaya ve incelenmeye çalışılmıştır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Tezimizin ana kaynakları başta Ferîd Vecdî'nin Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanmış makaleleri ve kelim ilmi ile ilgili hazırladığı eserleridir. Bu nedenle hayatı ve görüşleri ile ilgili bilgilere ulaşmak için Ferîd Vecdî'nin hayatını konu edinen makale ve kitaplara başvurulmuştur. Ayrıca yaşadığı dönemin ilmi gelişmelerinden nasıl etkilendiğini daha iyi anlamak amacıyla Mısır tarihi, İslami fikir akımları, Batı'da cereyan eden düşünce hareketlerini ve bunların öncüleri ile ilgili kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Çalışmamızda ayetlerin Türkçe anlamı verilirken Diyanet İşleri Başkanlığının meali esas alınmıştır.

4. Literatür Taraması

Ülkemizde Ferîd Vecdî ile ilgili daha önce yüksek lisans ve doktora tezi çalışmalarının yapıldığı görülmüştür. Yapılan bu çalışmalar Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı ile Kelim Bilim Dalı alanında olmuştur.

Tefsir Bilim Dalı alanında yapılan çalışmalar şunlardır: Sema Geyin, “*Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*” (2011), H. Mehmet Soysaldı, “*Muhammed Ferid Vecdi ve El-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*”(1990). Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı alanında yapılan çalışmalar şunlardır: Fatma Hayrünnisa Çil, “*Muhammed Ferid Vecdi'nin Edebi Kişiliği ve Makameleri*” (2016). Kelam Anabilim Dalında ise yapılan çalışmalar şunlardır: Nisa Nur Çardaklı, “*Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Mûcize (Ferid Vecdi Örneği)*” (2017). Arap dünyasında yapılan çalışmalar ise şunlardır: Muhammed Receb el-Beyyumi, “*Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve 'l Müfekkiru 'l-Mevsui*” (2003), Muhammed Tâhâ el- Hâciri, “*Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*” (1970), Enver el-Cündî, “*Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü 't-Tevfik Beyne 'l-İlmi ve 'd-Dîn*” (1974). Görüldüğü üzere Muhammed Ferîd Vecdî hakkında yapılan çalışmaların çoğu Tefsir Bilim Dalı ile Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı alanında yapılmıştır. Ayrıca yapılan diğer çalışmalar ise Ferîd Vecdî'nin hayatı ve eserleri üzerine yapılmıştır. Yapılan çalışmaların kendi alanları ile diğer alanlara katkısının olması kaçınılmazdır. Ancak Kelam Bilim Dalı alanında Ferîd Vecdî'nin görüşlerinin detaylandırılarak ele alındığı bir çalışma görülmemiştir. Bu çalışmamızda diğer çalışmalardan farklı olarak, Muhammed Ferîd Vecdî'nin Kelam ile ilgili görüşlerini detaylandırarak ifade etmeye çalışacağız.

5. Araştırmanın Sınırları

Bu çalışmamızda Muhammed Ferîd Vecdî'nin kelami görüşlerini ortaya koyabilmek için başta Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayınlanmış makaleleri ve kelam ile ilgili hazırladığı eserleri değerlendirme yoluna gittik. Ayrıca Ferîd Vecdî'nin yaşadığı dönemde ilmi gelişmelerden nasıl etkilendiğini anlayabilmek için Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanan kelami makaleleri de incelemeye çalıştık. Konu bütünlüğü açısından araştırmamızı, Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Ferîd Vecdî hakkında yazılmış eserler ve Ferîd Vecdî'nin kelam alanında kaleme aldığı eserler ile sınırlamayı uygun bulduk.

6. Kelam İlmine Genel Bir Bakış

İslamiyet'in ilk yıllarında Müslümanlar itikadi konularda tartışmaya girmekten kaçınmışlardır. Fikir ayrılığına düştükleri konularda Müslümanlar, Hz. Peygamber'e

sorarak ihtilafı gidermeye çalışmışlardır.¹ Ne var ki Resulullah'ın vefatından kısa bir süre sonra gelişen olaylar neticesinde, müminler arasında ilk iç gerginlik olan Cemel Savaşı (36/656) ile yüz yüze gelinmiştir. Bu ihtilafın sonunda, savaşa katılanların durumu tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar beraberinde fikir ayrılıklarını da getirmiştir. Ayrıca Hz. Ali (ö. 40/61) ile Şam Valisi Muâviye (ö. 60/680) arasında yapılan Sıffin Savaşı (37/657) sonrası cereyan eden “tahkim olayı” neticesinde Arap Yarımadası'nda sayısı binlerce kişiye ulaşan ve “Hâricîler” olarak isimlendirilen bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akımın taraftarları “La Hukma İlla Lillah” sloganıyla tahkim olayını reddetmiş ve tahkime katılanları da kâfirlik ile itham etmişlerdir.² İlk dönemlerde tutarlı ve sistematik görüşler beyan edemeyen Hâricîler, daha sonraki dönemlerde toplumu ayrıştıran çeşitli görüş ve fikirler ortaya koymuşlardır. Büyük günah meselesi, iman-amel ilişkisi ve tekfir olayı bunlardan bazılarıdır. Hâricîler'in bu katı taassubu neticesinde “Mürcie Mezhebi” ortaya çıkarak, Hâricîler'in ileri sürdükleri bu görüşlere karşıt görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin; Hâricîler, büyük günah işleyenleri küfür ile itham ederken,³ Mürcie ise, “Allah'a inandığını açıkça dile getiren kişi büyük günah işlemiş olsa bile iman dairesindedir, küfür ile itham edilemez fikrini ileri sürmüştür. Ahiretteki durumu ise Allah'ın dilemesine bağlıdır.⁴” diyerek karşıt görüş ileri sürmüştür. Bu fikri çatışmalar sürerken Vasil b. Ata (ö. 131/748), Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) ait ilim meclisinde iken, büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki soruya “*Ben büyük günah işleyenlerin kesinlikle mü'min olmadığına inanıyorum. Onlar iki menzil, iman ve küfür arasında bir yerededir.*”⁵ diyerek Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılmış ve başka bir meclis kurmuştur. Daha sonra bu görüş sistematik bir hale gelip “Mu'tezile Mezhebi”nin beş temel prensibinden biri olan “Menzile Beyne'l-Menzileteyn” ilkesi şeklini almıştır. Bu görüş ile Mu'tezile, büyük günah işleyen kişiyi mü'min kabul etmemektedir. Fakat bu kimseleri tekfir etmeden iman ve küfür arasında bir yerde olduklarını belirtmişlerdir. Kişi şayet ölmeden önce tövbe ederse mü'min olarak, tövbe etmediği takdirde kâfir olarak ölecektir. Çünkü kişide iman

¹ Fikret Karaman, “Kelam İlminin Doğuşu ve Müttekaddimin Dönemi Problemleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996): 96.

² Erkan Yar, “Günümüz Kelam Problemi Olarak Akâidin Sloganlaşması” (Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu, Erzurum, 2001), 290-291.

³ Ebû Mansur el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 55.

⁴ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi, Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002): 188.

⁵ Kutlu, “Mürcie Mezhebi, Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, 188.

tasdiki olduğu için onun pişman olup tövbe etmesi beklenir. Tövbe etmediği takdirde, kâfir olduğu hükmüne varılır ve ona göre muamele edilir. Ahirette de büyük günah işleyenler için azabın ve cehennemde ebedi kalışın kaçınılmaz olduğunu kabul etmişlerdir.⁶ Mu'tezile Mezhebi zaman içerisinde bu ve benzeri görüşlerinde fikri ve itikadi altyapılarını oluşturarak düşünce biçimlerini sistematik bir hale getirmiştir. Mu'tezile itikadi görüşlerini sistematik bir hale getirdikten sonra yabancı kültür ve dinlere karşı mücadele ederek, İslam inancını savunmaya yönelmiştir. Tercüme faaliyetleri ile birlikte yeni fikri oluşumlar ortaya çıkarak İslam felsefesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Felsefenin İslam dünyasına girmesiyle birlikte tartışılan itikadi konular, yeni bir zemine taşınmıştır. Kindî (ö. 252/866), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi filozoflar yapılan itikadi tartışmaları yeni bir boyuta taşıyarak, kelâmî alandan felsefi alana geçişi hazırlamışlardır.⁷

Kelam tarihinde önemli bir dönüm noktası olan felsefi alana geçiş, kelam ilminin terminoloji ve metodunda farklılıklar meydana getirmiştir. Bu farklılıklar kelam ilminde; Mu'tezile Mezhebi ile başlayan, Eş'arî ve Mâtürîdî kelamcıları ile devam eden Müttekaddimîn dönemini sona erdirip felsefe ve mantığa kapılarını açan Müttehahirîn dönemini başlatmıştır.⁸ Müttehahirîn dönemi kelamını başlatan kişi olarak kabul edilen Gazzâlî⁹ (ö. 505/1111), dönemin felsefi konularını irdelemiş; âlimlerin kelamdan uzaklaşıp felsefeye yönelmelerini eleştirmiştir. İslamın Yeni Platoncularına özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'ya karşı birçok eleştiri yapmıştır. Gazzâlî eleştirilerinin nedenini açıklarken, İslam akidelerini reddetmeye ve ibadetleri ihmal etmeye götüren bir hal içerisinde olmalarını sebep göstermektedir. O, içinde şüphenin asla yer almadığı kesin bilgiyi aramıştır.¹⁰ Bu dönemde fıkıh ve kelam gibi ilimler ile uğraşan âlimler, fikri tartışmalar içerisinde toplumun gerçek sorunlarından uzaklaşmışlardır. Sorunlar karşısında üretilen çözümler topluma yarar sağlayacağı yerde kutuplaşmalara sebebiyet veriyordu. Nizamiye Medreselerinin açılmasıyla birlikte, çözümler üretilme çabalarına girilip toplum içerisindeki çatışmaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Klasik Osmanlı kelamı da

⁶ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitabul-Tevhid Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, 8. Bs (Ankara: İSAM, 2016), 499.

⁷ Çağfer Karadaş, *Çağdaş İslam Düşünürleri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 16-17.

⁸ M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*, 3. Bs (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 26.

⁹ Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*, 26.

¹⁰ Bayram Ali Çetinkaya, *Felsefe Tarihi Ortaçağ ve Yeniçağ Felsefesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 62-63.

Müteahhirîn döneminin bir halkası ve devamı niteliğindedir. İznik Medresesindeki âlimler, klasik ilimlerin yanında tasavvufî öğretileri de akli faaliyetlerle destekleyerek aşırı bir ayrılığa düşmeden, aralarında uyumlu bir sentez oluşturmuşlardır.¹¹ Ancak bu dönemde âlimlerin tenkit ruhunu bırakarak taklitçiliğe kapıldıkları, fikirler yerine lafızlara kafa yordukları söylenebilir. Tabii bu durumun bütün konular ve âlimler için geçerli olduğu düşünülemez.¹²

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başına gelindiğinde ise Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda Batı’da ortaya çıkan felsefi akımlar, kelam ilmini ilgilendirmekteydi. Avrupa’da ortaya çıkan çeşitli deist ve ateist akımlardan pozitivizm, materyalizm, darwinizm gibi hareketler İslam dünyasında bazı inanç problemlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹³ İslam dünyasında hâlihazırda zihinlerde çözüme kavuşmamış inanç problemleri mevcut iken buna paralel olarak sadece şerh ve haşiye çalışmalarının yapılması, başka ilimlerde olduğu gibi kelam ilminde de tıkanmaya yol açmıştır. Bu tıkanma beraberinde yenilik arayışlarını getirmiştir. İslam âlimleri, bu hareketlere karşı çeşitli yöntem ve metot geliştirmişlerdir.¹⁴ Hindistan, Mısır ve Türkiye’de kelam ilminde yenilik yapılmasını savunan Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Muhammed Abduh (1849-1905), Muhammed Ferîd Vecdî (1878-1954), İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946), Abdüllatif Harpûî (1842-1914) ve Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (1865-1914) gibi âlimler yeni akımlar karşısında ortaya çıkan problemleri ele alan eserler kaleme alarak, hem kelam ilmindeki tıkanıklığı gidermek hem de bu ilmi yeni bir bakış açısıyla zenginleştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Ayrıca II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Osmanlı basın dünyasında birçok dergi ve gazete de yayın hayatına başlamıştır. Bu gazete ve dergilerde de Batı’da cereyan eden siyasi, dini ve felsefi akımlara karşı İslam dinini ve İslam akaidini savunan yazılar kaleme alınmıştır. 27 Ağustos 1908 yılında yayın hayatına başlayan Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmuası’nda kaleme alınan İsmail Hakkı İzmirli, Muhammed Abduh, Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935), Ahmed Hamdi Akseki (1887-1951), Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942) ve Muhammed Ferîd Vecdî’nin yazıları genellikle bu doğrultudadır. Kelam alanında meşhur olan Muhammed

¹¹ Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*, 30.

¹² Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*, 34.

¹³ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlimine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınları, 2016), 44.

¹⁴ Fikret Karaman, “Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri” (Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu, Elazığ, 2004), 211.

Ferîd Vecdî, pozitivism, darwinizm ve materyalizm gibi İslam akaidini tehdit eden düşünce yapılarına karşı birçok makale ve ilmi reddiyeler yazarak fikri anlamda mücadeleler vermiştir.¹⁵

7. 19. ve 20. Yüzyıl Başında Kelam İlmini Etkileyen Fikri Akımlar

7.1. Materyalizm

Materyalizm, sözlükte “maddecilik” anlamına gelir. Latince “materia” kelimesinden türemiştir. Duyular ile algılanabilen her şeyin maddeden ibaret olduğunu savunan bu fikri akıma göre, maddeden hariç duyular ötesi bir alanın yani metafiziğin bulunmadığı şeklindedir. Buna göre; duygu, düşünce vb. bütün unsurların ana kaynağı maddedir. Materyalizmde; yeryüzünde meydana gelen tüm olayların sebebi madde ve maddenin hareketleridir. Maddenin gücünün dışında herhangi bir güç olmadığını ileri süren, özünde de tanrıyı reddeden bu tür düşüncelere “Materyalizm” adı verilir. Materyalist ise bu görüş ve düşünceleri benimseyen kişidir.¹⁶

Materyalizm, varlığın madde olduğunu savunan bir görüştür. Bu durumda “madde” dünyanın ana unsurudur. Sadece duyu organları ile algılanabilen varlıklar, durumlar ve olaylar vardır. Bunun dışında herhangi bir gerçeklik yoktur.¹⁷

İngilizcede “materialism”, Fransızcada “materialisme” ve Almandada “materialismus” olan bu felsefi akımın dilimizdeki karşılığı “maddecilik” veya “özdekçiliktir.” Materyalizm varlık biliminde; “*Maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir ilke olarak kabul eden, ruh ve fikir gibi manevi cevherlerin bu maddenin bir tezahürü olduğunu iddia eden yahut bunları inkâr eden düşünce ekolleri.*”¹⁸ olarak tanımlanmaktadır.

Az önce işaret edildiği üzere materyalizm; varlığın bütün hakikatinin madde olduğundan hareketle ortaya çıkan bir görüştür. Gözle görünenin dışında başka bir

¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 393.

¹⁶ Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 18: 137.

¹⁷ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve Etkileri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998), 11.

¹⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 8. Bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 285.

gerçekliği kabul etmemektedir. Bu görüşe göre madde, aktif ve değişkendir. Ruh ve düşünce ise maddenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve gerçek değildir.¹⁹

Materyalizmi geniş anlamıyla ifade etmek gerekirse; var olanın tamamıyla maddi olduğunu ya da en azından maddi olana bağlı olduğunu ileri süren felsefi bir düşünce olarak tanımlamak mümkündür.²⁰

Materyalist felsefe ise, felsefeyi maddenin değişimi ile açıklayan görüştür. İdealist felsefenin aksine ezel ve ebed konularını madde ile açıklamaya çalışan felsefedir.²¹

Materyalizm madde ve ruhu birbirinden ayırt etmeden, maddeyi tek hakikat olarak kabul etmiştir. Bunun sonucunda ise dini inançları da reddeden bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Materyalizm, varlığın özünü maddeye indirgeyip fizik ötesi kanunlarını ve tabiatüstü varlıkları reddeden bir düşüncedir.²² Materyalizme göre, doğada meydana gelen bütün olaylar sadece madde ve maddenin hareket kavramı ile açıklanabilir. Bu görüşlere sahip olanlara “maddiyun” denir. İlk çağlardaki atomculuktan günümüze kadar yeni materyalistler de dâhil bu düşüncelerin esası değişmemiştir. Onlara göre akıl, duyular, düşünceler hepsi maddenin hareketlerinden oluşur. Bu sebeple ruhu inkâr ettikleri için Allah’ı da reddederler. Düşünce tarihi incelendiğinde inanç problemlerinden olan materyalist düşünce yapısına her ne kadar eski Çin ve Hint kaynaklarında rastlansa da bu felsefi düşünceyi sistemli bir hale getirenler Leukippos (MÖ 5. yy.), Demokritos (MÖ 460-360), Epikuros (MÖ 371-270) ve Lucretius (MÖ 91-55) gibi Antik Çağ filozoflarıdır. Bu filozoflar atomcu görüşü benimsemişlerdir.²³ Felsefenin bir problemi olarak ortaya çıkan varlığın özü (arche) ve eşyanın bu özden nasıl meydana geldiğini araştıran bu filozoflar, maddenin başkası tarafından yaratılmadığını ve ebedi olduğunu söylerler. Bu filozoflara göre evrenin özü madde ve boşluktur. Evren bu iki özden meydana gelir. Madde ise atomlardan meydana gelmiştir. Atomlar sürekli hareketli olup ebedi ve sınırsız bir yapıya sahiptir. Düşünceler de yine bu atomların hareket etmesi ile oluşmuştur. Yeryüzünü veya gökyüzündeki cisimleri yöneten duyular ötesi herhangi bir güç bulunmamaktadır. Meydana gelen bütün bu hareketliliğin temel nedeni maddedir.²⁴

¹⁹ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1999, 162.

²⁰ Tom Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, trc. Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 423.

²¹ A. Kadir Çüçen, *Felsefe Giriş* (Bursa: ASA Kitabevi, 2003), 78.

²² Topaloğlu, “Materyalizm”, 18: 137.

²³ Aliye Çınar, *Felsefeye Giriş Mitolojiden Kuramlara* (İstanbul: Emin Yayınları, 2010), 103.

²⁴ Georges Politzer, *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*, trc. Sevim Belli (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 30-40.

Materyalist düşüncenin bir sonucu olarak ortaya çıkan atomculuk, âlemde meydana gelen olayları madde ile açıklamaya çalışan bir akımdır. Maddenin temel yapı taşı olarak atomun (cevher) merkeze alınması anlayışı, İslam filozoflarında da mevcut ise de buradaki cevher düşüncesi yaratılmamış ve değişmeyen bir öz değil, bunun tam aksine maddenin tamamı gibi değişken ve yaratılmıştır.²⁵ Bu anlamda şu hususu göz ardı etmemek gerekir. Mu'tezile, Eş'ari ve Maturidi düşünürlerin savunduğu atomculuk ile Leukippos veya Demokritos'un savunduğu atomculuk aynı değildir. Örneğin, Eş'ari düşünürleri atomun yaratıldığını ve sonlu olduğunu, cevher değil araz olduklarını savunarak Yunan düşünürlerden farklı bir yol izlemişlerdir. Öte yandan Mu'tezili bir düşünür olan Ebü'l Huzeyl El-Allâf (ö.235/849-50), nedensellik ilkesini Tanrının varlığını kanıtlamak için kullanır.²⁶ Gazzâlî'ye göre de ezeli ve yaratılmamış bir maddenin varlığını kabul etmek küfrü gerektirir.²⁷

Yunan filozoflarından Sokrates, (MÖ 469-399) akla, düşüncenin objektif değerine, ahlaki değerlere önem vererek erdemi ön plana çıkarmıştır. Kullanmış olduğu küllî kavramlar ile materyalistlerin atomist fikirlerini çıkmaza sokmuştur. Ortaçağ'da skolastik felsefenin hâkimiyeti nedeniyle rahat hareket alanı bulamayan materyalist düşüncenin 17. yüzyıla kadar yeni gelişmeler kaydedemediğini görmekteyiz. 17. ve 18. yüzyıl Avrupası'nda ise meydana gelen olaylar neticesinde kiliseye ve teolojiye karşı savaş açan Thomas Hobbes (1588-1679), John Toland (1670-1722) gibi materyalist düşüncenin 17. ve 18. yüzyıldaki öncüleri sayesinde materyalizmde yeniden bir canlanma görülmüştür.²⁸ Demokritos'un öncülüğünü yapmış olduğu bu düşünce yapısı Karl Marx (1818-1883) ve Engels'in (1820-1895) maddecilik ile ilgili görüşleriyle güç kazanmış ve komünizm yoluyla da dünyaya yayılmıştır.²⁹

7.1.1 Materyalizmin Eleştirisi

Osmanlı'da da materyalizm ve diğer fikri akımların yol açtığı itikadi buhranlara karşı yeni ilm-i kelam âlimleri İslam akidesini açıklayarak, Müslümanların itikadını zedeleyen bu fikri akımlara karşı İslam akaidini savunmuşlardır.

²⁵ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 3. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 35.

²⁶ Emrullah Kılıç, *Materyalizm Karşısında Ali Fuad Başgil* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 25-27.

²⁷ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 36.

²⁸ Topaloğlu, "Materyalizm", 18: 138.

²⁹ Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, 41.

Abdullatif el-Harpûtî (1842-1916) maddecilerin ileri sürdüğü “*Var olan ancak özüyle var olabilir, görünürde de cisimlerin ondan başka özü yoktur.*” iddiası karşısında; onların bu ileri sürmüş oldukları düşünceye karşı “*Bir şeyin görünmemesi onun olmamasını gerektirmez.*” ve yine “*cevher-i ferdin*” (bölünmeyi kabul etmeyen en küçük parça) *yoğunlaşması ve birleşmesi sonucu oluşan infial ve etkilenmeler onun hudûs ve fenasına delâlet etmektedir. ...cevher-i ferd'den çıkan ma'lûllar, onun hadis olduğuna kanıttır. Zira malûl illetten ayrılık kabul etmez.*”³⁰ diyerek maddecilere karşı birçok akli delil ortaya koymuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), materyalistlerin ortaya attığı duyu ve deneye dayanmayan, delillerle sunulmayan iddiaların değerinin olmadığı görüşüne karşın “*O halde hiçbir vasıta ile görülmesi mümkün olmayan esîrin varlığına, hareket ve titreşimine ve bu şekilde âlemin düzeninin oluşumuna nasıl inanıyorlar?*”³¹ sorusunu yönelterek bu iddialarla kendi içlerinde çelişkiye düştüklerini vurgulamaktadır.

Materyalistlere karşı eleştirilerine devam eden Bilmen, şunu da ifade etmektedir: “*Eczâ-i ferdiyye (maddenin molekülleri) ile kuvvet mümkün olan varlıklardandır. Bunlar birbirine muhtaç olup değişim ve dönüşüme uğramaktadırlar. Asırlar geçtikçe eczâ-i ferdiyye kümelerine birçok şekil ârız olmuştur. Bundan dolayı bunlar kendi kendilerine var olmayacağından elbette kendi kendine var olan bir müessire muhtaçtırlar. Artık bunların mebde-i evvel (ilk başlangıç), illett-i ûlâ (ilk sebep) olduğu nasıl iddia edilebilir?*”³²

Sebîlürreşâd Mecmuası’nda Ömer Ferit (Kam) Bey (1864-1944) kaleme aldığı bir makalesinde maddiyyun ile ilgili görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

“... bütün cevâhir ve a'râzın hâlikı, müsbiti, mukavvimi olan bir vücûd vardır ki o da Cenâb-ı Hak'tır. Fakat feylosofların kâffesi bu nazariyyeyi kabul etmezler. Bu iki cevherden yalnız maddeyi kabul edenlere Maddiyyun denir. Bunlar hakikat-i insaniyye ile sâni '-i alemi külliyyen inkar ederler.”³³

³⁰ Abdullatif el-Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelam Fi Akâidi Ehli'l İslam*, trc. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 63-64.

³¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Açıklamalı ilm-i Kelam Dersleri* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 137-138.

³² Bilmen, *Açıklamalı ilm-i Kelam Dersleri*, 138.

³³ Ömer Ferit Kam, “Vahdet-i Vücûd”, *Sebîlürreşâd Mecmuası*, 1912, 8: 35.

Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951) Sebîlürreşâd Mecmuası' da İslam âlemini tetkik ederken iki önemli hususa dikkat çekmektedir. Bu önemli hususun ilk bakışta İslam âlemine etkisinin olmadığını ancak incelendiğinde, İslam âlemi için sürekli bir hastalık olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi, geçmiş ile alakasının kesilmesinin gerekliliğini savunanlar; ikincisi ise geçmişin ve geçmiş ile alakalı dini hususların bir ehemmiyetinin olmadığını savunanlardır. Peygamberin, kitabın olmaması bunlar ile bağların koparılması din ile münasebetin koparılması demektir. İkinci hususa daha dikkat çeken Akseki'li peygamberi, kitabı ve hatta Allah'ı inkâra kadar gidecek olan hususların göz ardı edilmesini dile getirirken günün şartlarında cereyan eden fikri akımlardan olan maddecilerden bahisle şunları ifade etmektedir:

“Bunlar, madde ve maddiyattan mâada ne varsa hepsini nefy ederek mevcudatın, havâss-ı hams ile görülen şeylere mahsus olup bundan ileri geçmeyeceğine kail oldular. Bunlardan dolayı bunlara maddiyyun nâmı verildi. Bunlar kâinatta madde ve maddiyattan başka bir şey olmadığına kail olmaları ve binâenaleyh Sâni '-i Teâlâ'yı inkar etmeleriyle beraber diğer bir cihet vardı ki, bunları hakikaten düşündürüyordu, o da maddelerin zâhir ve hâssalarındaki ihtilaf!...”³⁴

Mısırlı âlim Muhammed Ferîd Vecdî (1878-1954) ise materyalizm ile ilgili Sebîlürreşâd Mecmuası'nda kaleme aldığı makalesinde materyalizm ve diğer fikri akımların Müslümanların itikatlarına vermiş olduğu zararı şöyle ifade etmektedir:

“Maddiyyûn meslek-i felsefesinin edyâna hücumu kadar büyük, onun kadar ehemmiyetli hiçbir mevzu göremiyorum. Zirâ bugün ulema-yı garbı gece gündüz işgal eden yegane mes'ele ondan ibarettir...”³⁵

“Felsefe-i maddiye garbda öyle şiddetli bir satvet gösterdi ki devirmedik, yıkmadık bir şey bırakmadı. Eğer Cenâb-ı Hak bu felsefenin karşısına yine onun gibi mahsüsât üzerine müesses olan; ve Sebil-i Hak'da levh-i laimden pervâ etmeyecek e'âzım-ı ricâl-i fennin mücâhedâtıyla müeyyed bulunan rûhiyyûn meslek-i felsefesini çıkarmış olmasa idi, akaidin asr-ı hâzır nihayetine kadar dayanabileceğini ümit edecek kimse kalmazdı.”³⁶

³⁴ Ahmed Hamdi Aksekili, “Felsefe: Maddiyyun ve Meslekleri 2”, *Sebîlürreşâd Mecmuası*, 1912, 8: 366-367.

³⁵ Muhammed Ferid Vecdi, “Maddiyyun Meslek-i Felsefesinin Edyana Hucumu”, *Sebîlürreşâd Mecmuası*, 1914, 12: 204.

³⁶ Vecdi, “Sebîlürreşâd Mecmuası”, 12: 204.

19. ve 20. yüzyıl Osmanlı toplum hayatında materyalizme karşı İslam akidesini savunanların yanı sıra Osmanlının içinde bulunduğu sıkıntıları atlatabilmek için materyalist düşünce yapısı ile özdeş olan bilime sarılmasının gerekliliğini savunan kişileri de görmekteyiz.

Bilime, felsefeye düşkün olan ve birçok dergide makale yayımlayan Beşir Fuad (1852-1887), felsefe ile ilgili birçok yazısı ve çevirisi bulunan Baha Tevfik (1884-1914), insan fizyolojisi ve biyoloji konulu materyalist yazıları ile Abdulah Cevdet (1869-1932) ve Tevfik Fikret (1867-1915) gibi birçok düşünce adamı, materyalist ve pozitivist düşünce yapısını yazmış oldukları makale ve yazılarla Osmanlıya taşıyıp bu fikri akımların savunucusu olmuşlardır.³⁷

Osmanlı'da her ne kadar materyalist düşünce yapısının etkileri görülse de, Osmanlı'nın buhranlı dönemlerden kurtuluşunun bu fikri akımlar ve bu akımların desteklediği bilimler sayesinde olacağını düşünenler olmuştur. Ancak, İslam inanç yapısına ters olan bu akımların ideolojik saplantıların ötesine geçmediği görülmektedir. Varlık ve bilgi anlamında her şeyi maddeye dayandıran materyalistler, teolojik düşünce yapıları, maddeci bakış açılarından dolayı İslam âlimlerince eleştirilmiş ve materyalistlere karşı birçok reddiyeler yazılmıştır. Kimya, biyoloji ve fizik gibi bilimlerdeki gelişmelerle birlikte bu düşünce yapılarının etkisi azalıp yavaş yavaş bir kenara bırakılmıştır.

7.2. Pozitivizm

Batı'da cereyan eden olaylar neticesinde ortaya çıkan diğer bir fikri akım ise pozitivistizmdir. Fransızcada “gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” gibi anlamlara gelen “positif” kelimesinden türetilmiştir. Geçerli bilgiyi, olguların bilgisinden ibaret gören ve metafizik ile ilgili dini bilgiyi kabul etmeyen felsefe akımıdır.³⁸

Almancası “positivismus”, Fransızcası “positivisme”, İngilizcesi “positivism” olan bu fikri akıma göre; insan zihninin tabiatın mahiyetini ve eşyanın gerçek sebebini bilme kabiliyeti olmadığı gibi, kurucu ve yapıcı rol olarak da bilime etkisi yoktur. Zihin tabiatın bir aynasıdır. Bu sebeple biz, pozitif olayların gözlemlenen ve duyular ile algılanabilen

³⁷ Topaloğlu, “Materyalizm”, 18: 140.

³⁸ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34: 335.

şeylerin tespitine dayanan tecrübî bilgiyi elde edebiliriz. Doğrudan deney ile sağlanamayan her bilgi teolojik veya metafiziktir, dolayısıyla da hayal mahsulüdür.³⁹

Pozitivistler; birtakım duyulardan başka bilgi vasıtası kabul etmemekle akla da tam manasıyla idrak kabiliyeti tanımamaktadırlar. Ayrıca mebde ve meâd gibi konularda söz söylemeyi de uygun görmezler. Mutlak bir varlığın olamayacağını öne sürerler.⁴⁰ Yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere genel manada pozitivism, deney yoluyla açıklanabilen, gözlemlenebilen ve kurgusal olmayan anlamlarına gelmektedir.

Ortaya çıkışı ile ilgili olarak kesin bir tarih söylenmese de 17. yüzyılda Francis Bacon (1561-1626), Galileo (1564-1642), Rene Descartes (1596-1650) gibi filozofların düşünceleri ile alt yapısı oluşan pozitivism; Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704), Isaac Newton (1642-1727), David Hume (1711-1776), Claude Henri de Saint Simon (1760-1825) gibi filozofların katkısı ile gelişme göstermiştir. Daha sonra Auguste Comte (1798-1857) tarafından sistemli bir hale getirilmiştir.⁴¹

Pozitivizmi sistemli bir felsefi düşünce haline getiren Auguste Comte, metafizik kurallarına karşı pozitivismi savunur. Ona göre insanoğlu sadece olayları biliyor, bunların ardı sıra oluşumlarını sıralıyor. İşte bunun için bu olayların haricinde bir varlık veya özün araştırması yapılamaz; çünkü bunların varlığından bahsedilemez. Felsefe olumlu olmalıdır. Yani nedenlere ait birtakım failer aranmamalı, idelere ve kavramlara gerçeklik yüklenmemelidir. Bilgi sadece beş duyu organlarıyla algılanabilen olguları incelemelidir.⁴²

Sanayi devrimiyle birlikte teknolojik başarıların elde edilmesi ve oluşan iyimserlik dalgası pozitivismi doğuran düşünce ikliminin oluşmasını sağlamıştır. Fransa'da Saint Simon, İngiltere'de Jeremy Bentham (1748-1832) ve James Mill (1773-1836) gibi filozoflar sayesinde pozitivism gelişip yayılmıştır.⁴³

³⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 10. Bs (Ankara: Nobel Yayınları, 2009), 259.

⁴⁰ Mehmet Şeker, *İzmirli İsmail Hakkı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 121.

⁴¹ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 4. Bs (Ankara: Hece Yayınları, 2002), 17-100.

⁴² Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (İstanbul: Nobel Yayınları, 2008), 76.

⁴³ Kutluer, "Pozitivizm", 34: 336.

7.2.1 Pozitivizmin Eleştirisi

Osmanlı’da pozitivizm akımının başlaması ve gelişmesinde; Fransızca eğitim veren okullar, Avrupa’ya gönderilen öğrenciler, Avrupa’dan gelen yabancı uzman ve öğretmenler ile birlikte yapılan tercümelemler, edebi eserler ve “İttihat ve Terakki Cemiyeti” etkili olmuştur.⁴⁴ Beşir Fuad, Ahmet Rızâ Bey (1859-1930), Salih Zeki Bey (1864-1921), Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957), Rızâ Tevfik Bölükbaşı (1869-1949), Ziya Gökalp (1875-1924) gibi birçok aydın sayesinde pozitivizm gelişmeye başlayınca bu tanrıtanıma ve maddeci düşüncelere karşı beraberinde eleştirileri de getirmiştir.

İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) pozitivistlerin mutlak bir varlığın olamayacağını öne sürmelerini eleştirirken, şunları dile getirmektedir:

“Varlığın başlangıcını keşfedememek, onu kabul etmemek insan bilgisinin iflasına götürür.”⁴⁵

Ferîd Vecdî’de İslam medeniyetinin düşmüş olduğu durumları izah ederken, Osmanlı aydınlarından bir kesimin Osmanlı’nın kurtuluşunun pozitivist düşünce yapısına bağlanmasını ve dinin bir kenara bırakılmasını eleştirmiştir. Ancak bu eleştirilerini yaparken bu düşünce akımına karşı ruh, mucize gibi metafizik konularının anlatılmasını da yanlış bulduğunu ifade ederek şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Cenâb-ı Hak kullarına merhamet ederek onlara idrak hakikatında efkârı hayran bırakacak bir takım hasâis ile meftûr peygamberler gönderiyor. O insanlarda peygamberlerin sıdkına, şeriatlarına mütâbaatın zaruretine bu mu’cizelerle istidlâl eyliyordu. Lakin bu gün akl-ı beşer kemâlini bulmuş, insaniyet sinn-i rüşde erişmiş olduğu için artık mu’cizeler, harikalar devri geçmiştir.

İşte bu sebeplerden dolaydır ki şeriat-ı İslamiyye insanları sebîl-i hakka davet ederken mu’cizelerden, harikalardan sarf-ı nazar eyleyerek münhasıran bedîyat-ı akliyye, kavaid-i ilmiyye istinad etmiştir. Zira hakayık-ı ilmiyenin kuvve-i müfekkire üzerinde havâriki adattan ziyade te’siri olacak böyle bir zamanın geleceğini Cenab-ı Hak biliyordu.”⁴⁶

⁴⁴ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 297.

⁴⁵ Şeker, *İzmirli İsmail Hakkı*, 121.

⁴⁶ Muhammed Ferid Vecdi, “Müslümanlıkla Medeniyet”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1911, 6: 109-110.

Ferîd Vecdî bir yandan pozitivist düşünce yapısını eleştirirken, bir yandan da materyalizme karşı pozitvizmin bazı metotlarını kullanmaktan geri durmamıştır. Bu anlamda Mustafa Sabri Efendi gibi (1869-1954) bazı âlimlerce de tenkide maruz kalmıştır.⁴⁷

Osmanlı aydınlarından bir kesiminin de benimsediği pozitvizmin, her şeyi deneye ve gözleme bağlayarak dine alternatif bir bilim olarak görülmesi konuyu daha da karmaşık hale getiriyordu. Osmanlı Devleti'nin buhranlı döneminde kurtuluşun pozitif bilimlerde ve bu düşünce yapısında görülmesi kelam âlimlerinin de vurguladığı gibi bir akıl tutulmasıdır. Din, hiçbir dönemde bilim ile çatışmamıştır. Aksine bilim, dinin anlaşılmasında önemli bir araç olmuştur. Ancak dinin yok sayılması bunun yerine pozitivist düşünce olgusunun yerine konulması ve dine alternatif olarak görülmesi itikadi bir buhrandır.

Bu buhranlı dönemin ardından şunları söylemek mümkündür: Günümüzde pozitivism etkisini bu dinde yitirmiş ve din-bilim ilişkisi daha belirgin hale gelmiştir. 19. yüzyılın “burnu havada”⁴⁸ bilimciliği ve pozitivist düşünce yapısının getirmiş olduğu gergin hava bugün yoktur. Günün şartları bilim adamları ve din adamlarının tutumları, katı bir taassubun olmaması, gergin atmosferi kaldırmıştır.

7.3. Darwinizm

İnsanoğlu öteden beri doğa içerisinde yaşamış ve onunla iç içe olmuştur. Bu hayat içerisinde varlığının ne anlama geldiğini merak etmiş ve varlığın asıl maddesini öğrenmenin yollarını araştırmıştır. İlk çağlardan itibaren bu tür sorular insanoğlunun zihnini meşgul etmiştir. Bu sorulara bazı filozoflar farklı cevaplar vermiştir. Bu nedenle tarihe baktığımız zaman âlemin kaynağı ve canlılığın oluşumu konusunda genel olarak iki ana model karşımıza çıkmıştır: Yaratılış modeli ve evrim modeli. Birinci görüş, genel olarak semavi dinlerde bir yaratıcının yaratma eylemini gerçekleştirdiğini ileri sürer. İkinci görüş, bu yaratma işini farklı sebeplere dayandırır. Her iki görüş sahipleri de bu

⁴⁷ Nisa Nur Çardaklı, *Din Bilim İlişkisi Bağlamında Mucize, Muhammed Ferîd Vecdî Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 47.

⁴⁸ S. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 13. Bs (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 276.

fikirlerini desteklemek amacıyla deliller ileri sürer. İşte bu ikinci görüşün bir tezahürü de Darwinizm'dir.⁴⁹

Darwinizm'in kurucusu Charles Robert Darwin'dir. 1809 yılında Shrewsbury'de doğdu. Büyükbabası Erasmus Darwin (1731-1802) İngiltere'de tanınan bir hekim, şair ve filozoftu. Küçük yaşlarda annesini kaybeden Darwin, ablası tarafından büyütüldü. Okula karşı ilgisiz olan Darwin, doğaya ve canlılara karşı ilgisi sebebi ile sürekli bunlarla meşgul oluyordu. 1825-1827 yılları arasında Edinburg Üniversitesinde tıp eğitimi aldı. 1831 yılında ise araştırma gemisi Beagle ile beş yıl süren dünya turuna çıktı. Burada farklı yerler görüp doğadaki hayvanları ve bitkileri inceledi. 1837 yılında türlerin değişimi üzerine ilk defterini tutmaya başladı.

Evrim üzerine ilk denemesini ise 1844'te yazdı ancak yayımlamadı. 1872 yılına kadar altı baskı yapacak olan "Türlerin Menşei" adlı eserini 24 Kasım 1859'da yayımladı. 1871 yılında "İnsanın Türeyişi" adlı ikinci önemli eserini yayımladı.⁵⁰

Darwin, insan olsun, hayvan olsun her türün aynı kökten geldiğini iddia eder.⁵¹ "İnsanın Türeyişi" adlı eserinde, eserin yazılış amacı olarak diğer bütün türler gibi insanın da kendinden önce yaşamış bir biçimden türeyip türemediğini, ikincisi insanın gelişim yolunu, üçüncüsü ise insan ırkları arasındaki farkların önemini incelediğini belirtmektedir.⁵²

Darwinizm; İngiliz tabiat ve biyoloji bilgini Darwin'in bu dönüşümcü teorisine verilen addır. Darwin, organik âlemin tarihi gelişmesini bir teori halinde ortaya koymuştur. Türlerin süreksizliği olayından hareket ederek, bu süreksizliği mekanik sebeplere bağlar. Maddeci izahı tamamen mekanisttir. (Tüm olayları hareket ve hareket yasalarına dayanarak açıklayan görüş) Evrim anlayışı yaratılışın karşısında olup mekanist izahından dolayı gayeliliği de reddeder.⁵³ Bu yaklaşımdan ötürü materyalizmin bir başka çeşidi diyebileceğimiz darwinizm, kâinattaki ve dünyadaki oluşumları tabii kanun ve olaylarla izah eder. Kâinat; kendi yapısındaki özellikler sayesinde basit bir seviyeden

⁴⁹ Hüseyin Aydın, *İlim Felsefe Din Açısından Yaratılış ve Gayelik (Teoloji)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 37-38.

⁵⁰ Rebecca Steffoff, *Charles Darwin: Evrim Devrimi*, trc. İnci Kalınyazgan (Ankara: Tübitak Yayınları, 2005), 3-120.

⁵¹ Darwin Charles, *İnsanın Türeyişi*, trc. Ömer Ünal (Ankara: Evrensel Basın yayım, 1975), 8-9.

⁵² Charles, *İnsanın Türeyişi*, 9.

⁵³ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2009, 67.

bileşik bir seviyeye, alt seviyedeki düzensizlikten yüksek seviyedeki düzenliliğe doğru evrim geçirmiştir. Allah'ın kâinatı ve canlıları yaratması diye bir şey söz konusu değildir. Allah'ın yaratması yerine dünyada meydana gelen tüm olayların doğal seleksiyonun tabii bir gücü neticesinde meydana geldiğini savunur.⁵⁴

7.3.1 Darwinizmin Eleştirisi

Ateist ve materyalist temele dayanan bir felsefi düşüncenin ürünü olarak karşımıza çıkan bu fikri akım incelendiğinde, dini inanç ve İslam akidesi açısından problemlidir. Allah'u Teâlâ Kuran-ı Kerimde *“Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen olur.*”⁵⁵ Ayeti kerimede bildirdiği gibi âlemin “kün” emri ile Allah tarafından yaratıldığı bildirilmektedir. Yaratılan bu âlem içerisinde bütün nebatat ile birlikte şüphesiz insan da vardır. Bu yaratılış en mükemmel şekilde meydana gelmiştir. *“Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”*⁵⁶ ayeti bunu en güzel şekilde izah etmektedir.

Allah'ın yaratması yerine dünyadaki tüm olayların doğal bir seleksiyonun neticesinde meydana geldiğini savunan Darwinci düşünce yapısı, Kur'an-ı Kerim'e aykırı düşmektedir.

*“...Hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir alakadan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir mudga'dan yarattık ki size kudretimizi apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da tam gücünüze ulaşmanız için sizi kemale erdiriyoruz...”*⁵⁷

Canlı türlerinden insanın, tarihi süreç içerisindeki hayat çizgisi üzerinde basitten mürekkebe doğru bir tekâmül seyrinin olmadığını, Darwinizm düşünce yapısının ortaya attığı iddiaların basit ve yüzeysel gözlemlere dayalı olarak ortaya atıldığını görmekteyiz.⁵⁸ Allah'ın varlığını inkâra yönelik bu tekâmül seyrine yeni ilmi kelimeler döneminde birçok âlim karşı çıkıp reddiyeler kaleme almıştır.

⁵⁴ Henry Morris, *Yaratılış Modeli*, trc. Adem Tatlı (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1985), 20.

⁵⁵ Yasin 36/82, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 6. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010).

⁵⁶ Tin 95/4, *Kur'an-ı Kerim Meali*.

⁵⁷ Hac 22/5, *Kur'an-ı Kerim Meali*.

⁵⁸ Mustafa Türkgülü, *İslam Düşüncesinde Kelam, İslami İnanç Felsefesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 230.

Ömer Nasuhi Bilmen, Darwin teorisini kabul edenlerin ortaya atmış oldukları delillerden; insanın eksik yaratılmış olması varsayımı, bitki ve hayvanların geçirdiği evreler, hayvanlardaki birtakım eksik organlar, insan ve hayvanlardaki birçok organın benzerliği gibi ileri sürdükleri tezleri tenkit ve reddetmiştir. Mikropların bile tek başına cansız varlıklardan doğduğunun sabit olmaması, ilk devirlerden beri hiçbir hayat sahibi varlığın cansız varlıklardan doğmadığını ve böyle bir doğuşun imkânsızlığını gösteremeyeceğini söylemektedir. Ayrıca, “Kâinatta bir tekâmül ve çekişme kanunu vardır. Her şey tekâmüle çalışıyor, devamlı zayıflar güçlüler ile hayat mücadelesinde bulunarak yok oluyor. Ancak bu durum, bitkiler ve hayvanların birbirlerinden türemelerini neden gerektirmiş olsun ki?” sorusunu Darwinci düşünce yapısına sahip olanlara sormaktadır.

Sözlerine devam eden Bilmen, insanın yaratılışı ile ilgili şunları dile getirmektedir: *“Bir kudret harikası ve incelik örneği olan insanda bazı organların fazla veya eksik olduğunun görülmesi, insanın doğuştan getirdiği yüceliğini nasıl eksiltebilir? Anatomi ilmi bunca ilerlemesine rağmen hâlâ insanın bedenî organlarının hakkıyla tahlil edemediğini itiraf etmiyor mu? Artık hikmetini anlamadığımız bir organın varlığı ve yokluğu sebebiyle insanın yaratılışındaki tamlığını ve güzelliklerini inkâra kalkışmak ve bunu yaratıcıyı inkâr etmeye delil edinmek ne kadar tuhaf bir şeydir?”*⁵⁹

Ferîd Vecdî Sebîlürreşâd Mecmuası’nda darwinizm, materyalizm ve pozitivizm gibi fikri akımların İslam akidesine vermiş oldukları zararı ve İslam âlimlerinin bu akımlar karşısındaki tutumunu “Maddiyyûn Meslek-i Felsefisinin Edyâna Hücumu” adlı makalesinde dile getirirken şu görüşlere yer vermiştir:

“Kim hatırına getirebilirdi ki: Teşrih gibi, vezâifü’l-a’za gibi, hayvanat gibi, nebâtat gibi, tabakatü’l-arz gibi, hikmet, kimya gibi kâinatın her zerresinde tecelli eden ibdâ’-ı feyza-feyzi nazar-ı ibrete sermesi, hilkatın muhayyirü’l-ukûl esrarını kemâl-i vuzuh ile göstermesi itibarıyla bir zamanlar akaide hâdim olan ulûm, bir gün gelecek de Lamarck, Huxley, Lil, Büchner, hususiyile Darwin gibi dehrilerin ta’lîlâtı neticesi olarak edyânın esasatına hücum eden ulûmun ilk safında buhunacaktı? İşte bu felsefe-i Maddiyye, silahlarını şu saydığımız ilimlerden aldı da Allah’ın varlığına ruhun mevcudiyetine, bekaya, usul-i ahlaka iman akidelerine karşı en şedîdü’ş-şekime bir

⁵⁹ Bilmen, *Açıklamalı ilm-i Kelam Dersleri*, 200-207.

düşman kesildi. Edyân ise kendisini müdâfa'a edenlerin aczinden, za'findan dolayı silahsız kaldı."⁶⁰

Ahmet Hamdi Akseki ise Sırât-ı Müstakim Mecmuası'nda Darwin ve ileri sürdüğü görüşlerini benimseyen filozof ve din bilginleri hakkında yazmış olduğu makalesinde şu ifadeleri kullanmıştır:

"Hükemadan bazıları da muamma-yı mezkûrun halli hususunda şu mütâlaada bulundu: Enva'ı cerâsimin kâffesi alel-husus Cerâsim-i Hayvaniyye cevher-i maddede mütemâsil, hakikatte mütesâyidir. Ney'ler arasında tehâlîf-i cevheri, infisal-i zâti yoktur. Binaenaleyh zaman ve مکانın muktezası, muhitin te'siriyle cürsüme-i vahidenin nev'ine mahsus olan suretten nev-i ahara mahsus olan surete intikal etmesi caizdir. Bu mezhebe sülûk edenlerin reisi Darwin'dir."⁶¹

Netice itibariyle varlıkların Allah tarafından yaratılmayıp madde ile bağlantılı olarak bir dönüşüm ve gelişim yoluyla var olduklarını materyalizmden beslenerek öne süren ve insanların inanç akidesine zarar veren darwinizm, yeni ilmi kelimeler döneminde birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Bu düşünce yapısı inkârcı ve art niyetli grupların dini istismar için kullandıkları bir araçtan öteye geçmemiştir. Kişinin sosyolojik, psikolojik ve itikadi bunalımlara girmesine neden olan bu felsefi ya da ideolojik akımlara karşı vahyin ve sünnetin ışığında, aklımızı rasyonel ölçütler doğrultusunda kullanarak itikadi problemlerimize çözümler aranmalıdır.

Yaratıcı bir tanrı düşüncesini kabul etmeyenler yaşamı bu dünya ile sınırlı tutmakta, yeniden yaratılışın ve ahiret hayatının varlığını reddetmektedirler.⁶² Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde kâinatı ve onu teşkil eden insanı, hayvanı ve bütün nebâtâtı Allah'ü Teâla'nın yarattığı bildirilmektedir. Darwinistlerin iddia ettikleri Evrim Teorisi İslami perspektiften bakıldığında vardır. Ancak her şeyi yaratan ve belli bir düzen içerisinde idame ettiren şüphesiz Allah'ü Teâla'dır.

⁶⁰ Vecdi, "Sebülürreşâd Mecmuası", 12: 2004.

⁶¹ Ahmed Hamdi Aksekili, "Felsefe: Maddiyun ve Meslekleri 3", *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, 1912, 8: 387.

⁶² Erkan Yar, "Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'an'ın Ahiret Hakkındaki Anlatımları", *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/25 (2006): 44.

I. BÖLÜM

SİRÂT-I MÜSTAKÎM / SEBİLÜRREŞÂD MECMUASI VE KELAM İLMİ

1. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmuası

Batı'daki yeniliklere önceleri seyirci kalan Osmanlı Devleti, Avrupa'nın siyasi, askeri ve teknik alanlarda üstünlüğünü kabul etmeye başlamasıyla çözüm yolları aramaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal bütünlüğünün korunabilmesi adına yoğun çalışmalar ve fikir hareketliliği içerisine girilmiştir. Ortaya konan düşünceler, basın-yayın organları ile dile getirilmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra basın ve yayın hayatındaki gelişmeler neticesinde Osmanlı aydınları, düşünce ve fikirlerini gazete ve dergilerde ifade etmişlerdir. Gazete ve dergicilik anlamında önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra birçok dergi ve gazetenin yayın hayatına başladığını görmekteyiz. İslam dini ile Türkçü düşünce yapısını bağdaştırmayı amaçlayan İslâm Mecmuası,⁶³ tasavvuf, ahlak, din ve edebi konulara yer veren Cerîde-i Sûfiyye Mecmuası,⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin kurumlarından Bâb-ı Meşihat (Şeyhülislamlık Makamı) ile buna bağlı kurumlardan dini meselelerle ilgili hüküm, fetva ve kararların duyurulması amacıyla yayımlanan Cerîde-i İlmiyye Mecmuası,⁶⁵ İngilizlerin işgal ettiği Hindistan, İran ve Mısır'daki müslümanları bu işgale karşı uyandırmak ve bu bölgelerde Osmanlı Devleti ve hilafete karşı yapılan propagandaları önlemek amacı ile yayımlanan Cihân-ı İslam Mecmuası⁶⁶ ve Sırât-ı Müstakîm Mecmuası / Sebîlürreşâd Mecmuası gibi birçok mecmuanın bu dönemde yayın hayatına başladığını görmekteyiz.

1324/1908'de yayın hayatına başlayan Sırât-ı Müstakîm Mecmuası / Sebîlürreşâd Mecmuası bazı dönemlerde yayın hayatına ara verse de 1965 yılına kadar uzun bir süre yayın hayatına devam etmiştir. Bu anlamda İslami mecmualar arasında uzun süre yayın

⁶³ Tüba Çavdar Karatepe, "İslam Mecmuası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23: 53.

⁶⁴ Mustafa Kara, "Cerîde-i Sûfiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 410.

⁶⁵ Nesimi Yazıcı, "Cerîde-i İlmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 407.

⁶⁶ Ziyad Ebüzziya, "Cihân-ı İslam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 535.

yapmış bir dergi olarak görülebilir. Osmanlı'nın son dönemine ışık tutan bu mecmua, kelimeler açısından da önemli bir kaynaktır. Nitekim Yeni İlm-i Kelam Dönemi açısından, mecmuadaki kelami makaleler analiz edildiğinde Avrupa'daki gelişmelerin ve akımların oluşturduğu inanç tahribatına karşı bir panzehir görevi görmüştür. Durağanlaşan kelimeler ilmine adeta yeni bir ivme kazandırmıştır. Yazar kadrosunun zenginliği, ulaştığı kitleler ve ele alınan konular incelendiğinde bu kanıya varılmaktadır. Bir derginin veya gazetenin yazar kadrosu, o dergi veya gazetenin fikir ve düşünce hayatındaki yerini belirlemede önem arz etmektedir. Bu anlamda Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda dönemin meşhur İslam âlimlerinin makale ve görüşlerini kaleme aldıklarını görmekteyiz.

1.1. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın Yayın Hayatına Başlaması

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın yayın hayatına başlaması ve uzun bir zaman yayın hayatını sürdürmesinde dönemin birçok âliminin katkısı olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Merhum Eşref Edib'in (1882-1971) çalışmaları ve özel gayreti Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın yayın hayatına başlaması ve devam etmesinde büyük role sahip olduğunu müşahade etmekteyiz. Öğrencilik yıllarında kurmuş olduğu hayallerini anlatan Eşref Edib, görüş ve düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

“Hürriyet hasreti ile kavruluyorduk. Bir kere o günü görecektik miydik? Neler neler yapacaktık! Matbuat hayatına atılacak, milli kütüphanelerimizi kıymetli eserler ile dolduracak, matbaalar tesis edecek, gazeteler, mecmualar, ansiklopediler çıkaracak, memleketimizde ilm-ü irfanın neşrine çalışacak, İslam dünyası ile meşgul olacak, İslam milletleri arasında feyizli bir inkişafın, samimi bir vahdetin husulüne bezli mesai edecektik.”⁶⁷

Eşref Edib için geçici bir heves olmayan dergi kurma hayali, Sırât-ı Müstakîm Mecmuası ile gerçeğe dönüşmüştür. Mecmuada neşredilecek konular, yazar kadrosunun belirlenmesi gibi çalışmalar neticesinde Ebül'ulâ Zeynelâbidin (1881-1957) ve Mehmet Akif (Ersoy)'in (1873-1936) destek ve çabaları ile 27 Ağustos 1908 yılında “Sırât-ı

⁶⁷ Caner Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 6: 98.

Müstakîm” ismiyle bir mecmua çıkarmaya başlamıştır.⁶⁸ Mecmuanın ilk sayısından itibaren başlık klişesinde “Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahis haftalık gazetedir” ifadesi yer almaktaydı. Mecmuanın 50. sayısından itibaren ise bu klişenin ”Siyasiyattan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimai ve medenî ahval ve şuûn-i İslamiyye’den bahseder.” şeklinde değiştirildiği görülmektedir.⁶⁹ Mecmuanın ilk 50 sayısına kadar mes’ul müdür Ebül’ulâ Zeynelâbidin görülürken, daha sonraki sayılarda mes’ul müdür olarak Eşref Edib’in ismi geçmektedir. Ebül’ulâ Zeynelâbidin önce milletvekili daha sonra da İstanbul Hukuk Fakültesi müderrisi olunca mes’ul müdürlük görevi Eşref Edib’e kalmıştır.

Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren büyük bir ilgiyle karşılanmış, birçok belde ve vilayete yazılan eserler ile ulaşmıştır. Öyle ki Merhum Eşref Edib, Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nın ilk günlerini anlatırken; Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nın ilk nüshası çıktığı zaman Babıâli’nin alt üst olduğunu, gazete dağıtıcılarının Sırât-ı Müstakîm bağrıışlarının tüm caddeleri kapladığını söylemektedir. Ayrıca 24 saat içerisinde on binlerce nüshadan bir tane bile kalmadığını dile getirmektedir. Devamında matbaaların gece gündüz çalıştığını, kısa bir zamanda İşkodra’dan (Kuzey Arnavutluk), Bağdat’a ve Yemen’e kadar bütün memleketin Sırât-ı Müstakîm Mecmuası ile dolup taşıtığını anlatan Eşref Edib, kıymetli ve büyük âlimlerin eserlerinin bu mecmuayı en birinci mecmua haline getirdiğini de söylemektedir.⁷⁰

1.2. Mecmuanın İsmiinin Değişmesi

Bu mecmua 182. sayıya kadar “Sırât-ı Müstakîm” ismiyle zikredilirken, 8 Mart 1912’de 183. sayıdan itibaren “Sebîlürreşâd”⁷¹ ismiyle neşredilmeye devam etmiştir. Yazım ve konu formatını büyük ölçüde muhafaza ederek isim değişikliğine gidilmiştir. Merhum Eşref Edib, “Sebîlürreşâd” isminde nasıl karar kıldıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Abbas Paşa, bir teklifte bulundular: Kur’an’dan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa oradan alalım. Muvafık dedik. Harem dairesinden bir Mushaf-ı Şerif getirildi. Besmele

⁶⁸ Adem Efe, “Sebîlürreşâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36: 251.

⁶⁹ Efe, “Sebîlürreşâd”, 36: 251.

⁷⁰ Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine”, 6: 101.

⁷¹ Efe, “Sebîlürreşâd”, 36: 251.

ile Paşa bizzat bir sahife açtılar. ‘ittebiuni ehdikum sebilürreşad’⁷² ayeti kerimesi çıktı. Hah dedik, “sebilürreşad” ismi pek münasip. Hemen müracaat ettik...”⁷³

Sebülürreşâd isminde karar kılındıktan sonra müracaat edilmiş ancak, bu ismin imtiyazı daha önce edebiyat tarihçisi ve eğitimci Tahir’ül Mevlevî (1877-1951) tarafından alınmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde Tahir’ül Mevlevî ismin haklarını devretmiştir.⁷⁴ Böylelikle bu mecmuanın 7 ciltlik bir kısmı “Sırât-ı Müstakîm” ismi ile daha sonraki ciltleri ise “Sebülürreşâd” ismi ile yayın hayatına devam etmiştir.

1.3. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nın Yazar Kadrosu

Yarım asrı aşkın bir süre yayın hayatına devam eden ve ele aldığı konular itibarıyla kendi dönemi ve daha sonraki dönemlere ışık tutan bu zengin yazar kadrosunun seçkinliği ve dönemin âlimlerinden oluşması bu eseri daha da kıymetli hale getirmektedir. Her biri asra damga vurmuş alanında uzman ve devrin problemlerini bilip bu problemlere çözümler üretmeye çalışan kimselerdir. Bunlar arasında şu isimler zikredilebilir:

Tefsir ve hadis ile ilgili makaleler yazan Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nın kurucularından ve sorumlu müdürü Ebül’ulâ Zeynelâbidin (Ebül’ulâ Mardin), Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nın kurucularından ve Ebül’ulâ Zeynelâbidin’in milletvekili olmasından sonra sorumlu müdür olup Ayasofya kürsüsündeki derslerinden tutmuş olduğu yaklaşık bin sayfalık notlarını kaleme alan Eşref Edib (Fergan) İstiklal Marşımız’ın şairi, Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nın başyazarı, derginin nerdeyse her sayısında bir şiiri bulunan, İslam mütefekkeri ve âlimi Muhammed Abduh ile Muhammed Ferîd Vecdî’nin eserlerini tercüme edip okurlarına sunan Mehmet Akif (Ersoy) (1873-1936) Sosyal konular ve kelim ilmine dair eserler neşreden Meşhur Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858-1920).⁷⁵ Bunlardan başka tefsir alanında makaleler kaleme alan Bereketzâde İsmâil Hakkı (1851-1918), Hadis alanında makaleler neşreden Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934), Felsefe alanında Ömer Ferit Kam (1864-1944), Fıkıh ve Kelim alanında ise İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) ve Aksekili Ahmet Hamdi (1887-

⁷² Mü’min 40/38 Kur’an-ı Kerim Meali.

⁷³ Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşad Üzerine”, 6: 102.

⁷⁴ Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşad Üzerine”, 6: 102.

⁷⁵ Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşad Üzerine”, 6: 99-102.

1951), edebiyat alanında Mithat Cemal (1885-1956) ve Tahir'ül Mevlevi gibi önemli isimlerin yazar kadrosunda yer aldığını görmekteyiz.⁷⁶

Ayrıca; hutbe ve vaaz konularında Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912), siyaset alanında makaleler ve eserler yazan Yusuf Akçura (1876-1935) ve Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) gibi isimleri Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın yazar kadrosunda bulunan isimlerden olmuştur.⁷⁷ Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yazıları bulunan bunların haricinde isimlerini zikretmediğimiz daha birçok kıymetli isim bulunmaktadır.

Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda birçok eser neşreden yazarlardan bazıları da, yazmış oldukları eserlerini mahlasları ile ya da kısa adları ile kaleme almışlardır. Örneğin; Asım (Mustafa Asım), Ayni (Mehmet Ali Ayni), Hakkı (İspartalı Hakkı), Hilmi (Ahmed Hilmi), Nusret Kazım (Halide Nusret Kazım) gibi isimler bunlardan bazılarıdır.⁷⁸

1.4. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nın İçeriği ve Amacı

Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda ele alınan konular Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı'da cereyan eden fikri akımlar, ülkenin işgal edilmesi; gerek ülke dışından ve gerekse ülke içerisinde askeri, sosyal ve ideolojik baskıların yoğunca yaşandığı bu dönemde şekillenmiştir. Dönemin problemlerini iyi okuyan ve kendi alanlarında birikim sahibi geniş bir yazar kadrosunu bünyesinde barındıran Sırât-ı Müstakîm Mecmuası konuları itibarıyla iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ele alınan konular; tefsir, hadis, ictimaiyat, fıkıh, fetvalar, felsefi, edebi konular, talim, terbiye, hutbe, vaaz, tarih ve makalatlardan oluşmaktadır.

İkinci kısım ise; “Hayat-ı Akvâm-ı İslami'ye ve Siyasyât” gibi konuları kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile genel siyaset, İslam siyasetinden bahseden makaleler, İslam toplum hayatına dair bilgiler ve genel olaylar gibi alt kısımlardan oluşmaktadır.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin savaşta olduğu, dış güçlerin Osmanlı'yı dört bir yandan kuşattığı için dönemde eşitlik, hürriyet, kardeşlik, birlik ve beraberlik temalı konular daha çok işlenmekteydi. İttihad-ı İslam fikri doğrultusunda vaazlar, fetvalar ve makalelerin

⁷⁶ Efe, “Sebilürreşad”, 36: 252.

⁷⁷ Efe, “Sebilürreşad”, 36: 252.

⁷⁸ Abdullah Ceyhan, *Sırât-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), IX.

⁷⁹ Efe, “Sebilürreşad”, 36: 252.

neşredildiği görülmektedir. Bu işgal döneminde bir yandan mandacılığı savunan bir kesimle uğraşılırken diğer taraftan işgal ordularının ülkeye getirdikleri olumsuzluklarla mücadele edilmiştir. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda Muhammed Ferîd Vecdî'nin yazdığı "Müslümanlıkla Medeniyet" adlı makalesinde bu konular ile ilgili olarak şu sözleri kaleme almıştır:

"... görürüz ki inhitat, izmihlal bizi alabildiğine mahkum etmiş, geriye doğru sürükleyip götürüyor. Mevcûdiyete-i ictimâiyemizi gündün güne bitiriyor..."⁸⁰ Aynı makalenin başka bir bölümünde ise:

"Halkımızı öyle görüyorum ki bu emeli tahakkuk ettirecek yahut tahakkuku mümkün bir hale getirecek esbabın hiç birine iltifat etmeksizin erike-i istirahatlerine kurulmuşlarda Fezail-i İslamiyenin gökten yağmur şeklinde inerek uzaktakilerini, yakındakilerini sîrâb-ı hayat etmesini istiyorlar!"⁸¹

Manastırlı İsmail Hakkı'da Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda balkanlardaki toprak kaybindan sonra bazı insanların vurdumduymaz, nemelazımcı tavırlarını eleştirerek bu hal ve tavırları takınanlara ithafen Mevâiz adlı makalesinde şu sözleri dile getirmiştir:

"Ne yaparsınız? Hâ'inlik. İhtimal para da işin içine girdi. O vilayet de Bulgaristan'a karıştı. Hepsi bir oldu. ...Aydın'ın birkaç kat fevkinde. Bu kadar Hukuk-ı İslamiyye, binlerce cami'ler, tekkeler mahv oldu. Düşman daha ileri bile gitmeye başladı."⁸²

2. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmualarında Kelam İlmi Makaleleri Ve Bazı Yazarlar

Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda birçok kelami makale olmasına rağmen konu bütünlüğü açısından Ferîd Vecdî'nin düşüncelerinden etkilendiği Muhammed Abduh ile Muhammed Reşîd Rızâ ve ilim anlayışı ve izlemiş olduğu metotla Yeni İlm-i Kelam Dönemi'nin önemli temsilcilerinden olan İsmail Hakkı İzmirli'nin makalelerini ele almaya çalışacağız.

⁸⁰ Muhammed Ferid Vecdi, "Müslümanlık'la Medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların Haline Bir Nazar", *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, 1911, 7: 33.

⁸¹ Muhammed Ferid Vecdi, "Müslümanlık'la Medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların Haline Bir Nazar", *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, 1911, 7: 77.

⁸² İsmail Hakkı Manastırlı, "Mevâiz", *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, 1909, 2: 11.

2.1. Muhammed Reşîd Rızâ

1865 yılında Lübnan sınırları içerisinde yer alan, Şam yakınlarındaki Kalemun'da dünyaya gelen Muhammed Reşîd Rızâ, çağdaş İslam düşüncesinin öncülerindedir. Reşîd Rızâ'nın babası Ali Rızâ, saygın bir aileye mensup olup Irak asıllıydı. Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için Seyyid veya Hüseyini olarak bilinmekteydi. Trablus Rüşdiyyesi'nde bir yıl kadar eğitim alan Reşîd Rızâ daha sonra modern bilimlerin okutulduğu el-Medresetü'l-Vataniyye'de eğitimine devam etti.⁸³ Normal tahsilinin yanında kendi özel çabalarıyla da eğitim hayatını sürdürmeye devam etti.

Reşîd Rızâ'nın hayatında dönüm noktası diyebileceğimiz, fikri ve ilmi zihin dünyasının oluşması Muhammed Abduh ile Lübnan'da sürgünde iken tanışması olmuştur. Abduh'un derslerine katılan ve onun gözde öğrencilerinden olan Reşîd Rızâ ıslahat düşüncesini benimseyip ilim ve yayın faaliyetlerine katılmak üzere Mısır'a gitmiştir.⁸⁴

Kahire'de kendisiyle özdeşleşen "El-Menar" dergisini, Muhammed Abduh'un yardım ve telkinleri ile neşretmeye başlamıştır. Dergide daha çok Müslümanların eğitimi, toplumun ıslahı ve dinin doğru anlaşılması için yazılar ele alınmıştır. Ancak Muhammed Abduh'un vefatından sonra Reşîd Rızâ dergide siyasi konulara ağırlık vermeye başladı ve merkeziyetçi, otoriter yönetim anlayışlarına karşı yazılar yazmaya başladı.

Siyasi konulara yoğunlaşan Reşîd Rızâ, önce Şûrâ-yı Osmânî Cemiyeti'ne başkan oldu, daha sonra Ed-Da'va ve'l-İrşâd Cemiyeti'ni kurmuştur.

Bundan sonra çeşitli ülkelere ziyaretlerde bulunup, konuşmalar yapmıştır. Suriye'ye, İstanbul'a, Hindistan'a ve bazı Avrupa ülkelerine seyahatler düzenlemiştir. En son Süveyş seyahati dönüşünde 1935 yılında vefat etmiştir.⁸⁵

Yenilikçi kişiliğiyle tanınan Reşîd Rızâ, geçmişle bağını koparmayıp siyasi, fikri ilmi düşünce yapısını bu çerçevede şekillendirmiştir. O, dini ilimlerin canlandırılıp toplumda etkin ve saygın bir konuma getirilmesini hedeflemiştir. İslami ilimlere hakim olmak için Arapça bilmenin, Arap dili ve terminolojisine hakim olmanın gerekliliğini

⁸³ M. Sait Özervarlı, "Reşîd Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 14.

⁸⁴ Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 14.

⁸⁵ Özervarlı, "Reşîd Rızâ", 35: 15.

savunmuştur. Reşîd Rızâ gelenekten gelen dini metodolojiye sahip çıkarken, çağın ihtiyaçları ve sorunlarının göz önünde bulundurulup yeni içtihatlarla başvurulması gerektiğini vurgular. Ayrıca İslami ilimleri tamamen saf dışı bırakıp Batı'ya yönelen aydınları da her platformda eleştirmiştir.

Akla önem verdiği gibi, dinin gerçek anlamda özümsebilmesi için insanların vahye ve ilahi rehberliğe muhtaç olduğunu bu nedenle Kur'an'ın evrensel çağrısına uyulması gerektiğini dile getirmektedir. Müslümanları ayırıştırın mezhep ve tarikatları eleştirip, şeyh eksenli tarikatların gerçek tasavvufu yansıtmadığını söylemektedir.⁸⁶

Reşîd Rızâ; İslami ilimler, ıslahat, siyaset konularında, din, mezhep ve akımlar ile ilgili birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden bazıları da Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda tercüme edilip yayınlanmıştır. Muhammed Reşîd Rızâ'nın Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanan kelimeler ile ilgili makalelerini ele alalım:

Reşîd Rızâ'nın El-Menar dergisinde “Emâliye-i Dîniyye” başlığı altında yayımladığı dersleri Ahmed Hamdi Akseki tercüme ederek “Akâid-i İslâmiyye” başlığı altında Sebîlürreşâd Mecmuası'nda yayımlamıştır. Akseki konu ile ilgili olarak makaleye başlarken şunları söylemektedir:

“Fâzıl-ı müşârun-i leyh takrir etmiş olduğu bu derslerde akaid-i İslâmiyenin esaslarını teşkil eden en mühim meseleleri mevzu'ı bahs ederek onları âyât-ı kur'aniyye ve berâhîn-i akliyye ile tavzih u teşrih eylemiş. Filan şöyle demiş, diğeri de böyle cevap vermiş gibi lüzumsuz kıl ü kallerden tamamen ictinab ile basit bir surette akaid-i İslamiyyeyi anlatmıştır. Üstad-ı Muhterem takrir etmiş olduğu bu dersleri mes'ele şekline ifrağ ederek onları yek diğeri karıştırmaksızın her birisini bir ser-levha altında ayrı ayrı izah ve beyan etmiştir.”⁸⁷

Merhum Aksekili Hocamız'ın da ifade ettiği gibi izah ve beyan edilen konuları incelersek şu başlıklar altında ifade edebiliriz:

⁸⁶ Özervarlı, “Reşîd Rızâ”, 35: 14-17.

⁸⁷ Muhammed Reşîd Rızâ, “Akaid-i İslamiyye”, *Sebîlürreşâd Mecmuası*, trc. Ahmed Hamdi Aksekili, 1913, 10: 41.

2.1.1. Din

Birinci meselede Reşîd Rızâ Müslümanların içinde bulunduğu durumları izah ederek, bu durumun din ile alakalı olmadığını hatta bazılarının “*Bizi saâdet-i dünyadan mahrum bırakan, terakkimize engel olan dindir!*” sözlerini eleştirmektedir. Dinin hem dünya hem de ahiret saadetini sağlayacak yegâne kanun olduğunu söylemektedir.

“... din öyle bir kamündür ki; akli başında olup da kendisine ittibâ edenleri hem dünyada hem de âhirette saadete erdirir.”⁸⁸

2.1.2. Ta’lîm

İkinci meselede ta’lîm konusuna değinen Merhum Reşîd Rızâ, dinin ta’lîm ile elde edilebileceğini söylemektedir. Sahabenin, peygamberden bu yolla dini öğrendiğini; Peygamberimiz’in ise “Rûhu’l Emin”den bu şekilde dini öğrendiğini belirtmektedir. Ayrıca Müslümanların hadis olan fenni ilimler ile İslami hükümleri karıştırmalarını eleştirmektedir. Dinde olmayan şeylerin, dinde varmış gibi gösterilmesinin yanlışlığını anlatmaktadır.

2.1.3. Dinin Kaideleri

Allah’u Tealâ akidenin düzeltilmesi, ahlakın temizlenmesi ve amellerin ıslah edilmesi için dini meşru kılmıştır. Ulûm-ı Diniyyenin gayesini âlimler İlm-i Akaid araştırmalarında üç kısma ayırmışlardır. Bunlar:

“1- *Cenâb-ı Vâcibü’l –Vücûd hakkında i’tikad edilmesi lazım olan,*

2-*Enbiyâ-yı kiram, rusûl-i izâm hakkında i’tikadı lazım olan,*

3-*Alem-i gayb, yani melaikenin, şeyatin ve cinnin, cennet ve cehennem’in vücudu gibi bilinmesi yalnız sem’a mütevakkıf olan ahbar-ı diniyye hakkında tafsilen i’tikadı lazım olan.*”⁸⁹

Bunların haricinde Peygamberimiz’in haber verdiği dinde zaruri olan ve kendilerinde ihtilaf olmayan şeyleri itikad etmek vacibdir.

⁸⁸ Rızâ, “Akaid-i İslamiyye”, 1913, 10: 42.

⁸⁹ Muhammed Reşîd Rızâ, “Akaid-i İslamiyye”, *Sebilürreşâd Mecmuası*, trc. Ahmed Hamdi Aksekili, 1913, 10: 63.

2.1.4. Din ve Akıl

Müellif, dini bir “nûra” benzetirken aklın da bu nurun ışığı olduğunu söylemektedir. Konu ile ilgili olarak imanı tarif ederken, Peygamber’in haber verdiği şeylerin hepsinin hak olduğunu aklın tasdik etmesidir, demektedir. Kur’an’ı Kerim’den birçok ayeti kerimeyi de örnek olarak vermektedir. Kur’an’ın akla ve tefekküre verdiği önemi vurgularken, Kur’an’ı bir musiki veya şarkı dinlemek gibi dinlemenin bizleri düşürmüş olduğu duruma dikkat çekmektedir. Batı medeniyetinin ıslah olup yükseldiği halde, Müslümanların birçok imkânı olduğu halde aklını kullanmayıp evham ve hurafelerle düşmüş olduğu acziyeti de irdelerken şu sözleri sarf etmektedir:

“...evhâm ve hurâfat, bizden evvel geçenleri nasıl mahvu harab etti. Onları vâdî-i hızlâna çekip getirdi ise, bizi de öylece helâk uçurumlarına doğru sürükleyip getirdi. ...onların umrân ve medeniyeti alabildiğine terakki ederek intizama girdiği halde biz hiçbir şeyimizi ıslâh ederek bir devre-i intizama giremedik.”⁹⁰

2.1.5. Taklîd ve İctihâd

Reşîd Rızâ, Müslüman’ın basiret sahibi olması ve imanını taklitten uzak bir iman derecesinde olması gerektiğini anlatmaktadır. Bunları anlatırken Kur’an’ı Kerim’den ayetlerle açıklamalar yaparak Hz. Musa ve kavminden örnekler de vermektedir. Bir yanda Firavun’un birçok işkencesine rağmen Hz. Musa’ya iman eden Firavun’un tebaasından olan kişiler, diğer yandan birçok mucize göstermesine rağmen Hz. Musa’nın getirmiş olduğu şeriati anlamayan Benî İsrâil kavmi. İşte mukallidin imanı ile delil ve burhan neticesinde kanaat getirip iman edenin durumu da böyledir. Tabi bu durum mukallidin mertebesini göstermektedir.

2.1.6. Din Tevhîddir

Müellifin bu meselede kaleme aldığı şeyleri şöyle özetleyebiliriz: Din-i İlahi birdir. Onda asla bir fark ve ihtilaf yoktur. Tüm insanlık Hz. Âdem’den gelmiştir. Ancak Hz. Âdem’in çocuklarından Kabil’in düşmüş olduğu hata daha sonraki birçok kavimde de görülmüştür. Allah bu kavimlere peygamber gönderip doğru yola sevk ettirse de insanoğlu ayrılığa düştü. Kabilelere, şubelere bölündü. Bugün geldiğimiz nokta ise

⁹⁰ Muhammed Reşîd Rızâ, “Akaid-i İslamiyye”, *Sebilürreşâd Mecmuası*, trc. Ahmed Hamdi Aksekili, 1913, 10: 77-78.

Müslümanlar ihtilaf ve tefrikaya düşüp mezheplere bölünmüşlerdir. Bir mezhep diğer bir mezhebi küfür ve dalalet içerisinde saymakta ve böylece ayrılığa düşmektedirler. Oysa dinin tek amacı insanlığın saadet ve mutluluğunu içinde barındıran “tevhid”dir. Bunun içindir ki Kur’an ümmeti ihtilaf ve tefrikaya düşmekten şiddetle men etmektedir. Ayrıca Reşîd Rızâ mezheplerin ayrılıkları ile ilgili söylediği şu sözlerde tefrikaya düşen İslam ümmeti için ders niteliğindedir:

“Sünnî, Şii, Mu’tezilî, Vehhâbî..! Bunların hepsi de Müslümandır. Hepsinin imamı Kur’an, peygamberleri Muhammed (aleysselâm)dır. Binânaleyh cümlesinin bir kardeş gibi olmaları vacibdir. Her kim bu kardeşlikten ayrılırsa, onu linetle, güzel muamele ile o muhite cezb etmek, ona karşı fena, barid muamelelerde bulunarak kardeşlik muhitinden tenfir etmemek vacibdir. İşte Müslümanlığın, mü’minlerin yolu budur. Biz bu yolu takib etmeye başladığımız gibi necât bulmamız muhakkaktır.”⁹¹

2.1.7. Aklın Hükümleri

İman, aklın ahkâm ve kazaya-yı diniyyeyi tasdik etmesinden ibaret olduğundan bahisle sekizinci meseleye başlayan müellif, daha önceki konularda da belirttiği üzere aklın dinin nurunun ışığı olduğunu vurgulamaktadır. Akıl sayesinde Allah hakkında neyin vacib, neyin caiz olduğunu bilebiliriz. Aynı şekilde peygamberler hakkında da caiz olan şeyleri yine akıl sayesinde bilebiliriz. Gayb âlemini, melekleri vb. şeyleri de akıl sayesinde bilebiliriz.

2.1.8. Vücûd-ı Bârî’yi İ’tikad Fitrîdir

Bu meselede Reşîd Rızâ kâinatın, nebatatın ve insanların yaratıcısının Allah’u Teâla olduğunu dile getirmekte ve bunu bilmenin insanlarda fitri olduğunu vurgulamaktadır. Hiçbir şey kendiliğinden var olamayacağı gibi bütün kâinat da kendiliğinden var olmayacaktır. Eser daima müessirine işaret etmektedir. Bu minvalde müşâhade olunan semavat, hayvanat, nebatat ile yeryüzü ve içindekiler Allah’ın vücûduna delalet eder. Ayrıca müellifimiz, bazı filozofların bu yaratılışı inkar edip her şeyin kendiliğinden bir döngü içerisinde var olduğunu savunmalarını da eleştirmiştir.

⁹¹ Muhammed Reşîd Rızâ, “Akaid-i İslamiyye”, *Sebilürreşâd Mecmuası*, trc. Ahmed Hamdi Aksekili, 1913, 10: 107-110.

Reşîd Rızâ, Sebülürreşâd Mecmuası'nda ele aldığı makalelerde yukarıda bahsettiğimiz konular haricinde; kıdem ve ezeliyet, beka ve ebediyet, kıyâm bi'n-nefs, muhkem ve müteşabih, vahdaniyet, ibadetin hakikatının ne olduğu, tevhide muğayir olan şirkin temelsizliği, Allah'ın sıfatları gibi konuları da kaleme almıştır. Makalelerinde vermiş olduğu örnekler ile yapmış olduğu açıklamalarla yeni dönemde İslam akidesini savunmuş, akıllarda soru işareti olarak kalan birçok konuya ışık tutmuştur. Kelam ilminin durağanlaşan, yeni çözümler üretmekte zorlanan ve Batı'nın dayatmaya çalıştığı bozuk ve temelsiz itikadi meseleler karşısındaki tutumuna karşın, Reşîd Rızâ yenilikçi çözümler üreterek bu durağanlaşmanın önüne geçilmesine katkıları sağlamıştır.

2.2. Muhammed Abduh

Ailesi Türkmen göçmenlerinden olan Muhammed Abduh 1849 yılında Mısır'ın Buhayre'ye bağlı Mahalletünnasr köyünde dünyaya gelmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın baskılarından dolayı ailesi Nil Nehri civarına taşınmak zorunda kalmıştır. Okuma yazmayı ve hıfzını ailesinin yanında tamamlayan Abduh, tahsiline devam etmesi için babasının ısrarları ile Tanta'ya gitmiştir. Ancak burada verilen eğitim sisteminden ötürü, eğitimi bırakıp köyüne geri dönmüştür.

Babasının okuması için yapmış olduğu baskılar neticesinde eğitimine devam etmek üzere tekrar Tanta'ya gelmiştir. Küneyse kasabasında tanıştığı Şeyh Derviş Hızır, Abduh'da ilim aşkının oluşmasında bir dönüm noktası olmuştur.

Tanta'da yoğun bir şekilde eğitimini sürdüren Abduh daha sonra Kahire'ye giderek eğitimine Ezher Medresesinde devam etmiştir. Ezher Medresesinde eğitimine devam ederken o dönemde Mısır'a gelen Cemâleddîn-i Efganî'den kelam ve felsefe derslerini almıştır. Ezher Medresesinde eğitimini tamamlayıp mezun olduktan sonra ertesi yıl Ezher'e hoca olarak tayin edilmiştir. Burada tarih ve Arap Dili ve Edebiyatı derslerini vermeye başlayan Muhammed Abduh, Tefvik Paşa ile yaşamış olduğu sorunlar neticesinde köyünde ikamet etmeye mecbur bırakılmıştır. Riyad Paşa'nın araya girmesiyle tekrar Kahire'ye dönen Muhammed Abduh, burada El-Vekayi'ul-Mısriyye'de yazılar yazmaya başlamıştır. 1882 yılında Urabi Paşa'nın başlatmış olduğu direniş hareketine destek verdiği gerekçesiyle üç yıllığına Beyrut'a sürgüne gönderilmiştir.

Efgani'nin daveti üzerine Paris'e giden Abduh burada El-Urvetü'i Vüska dergisini çıkarmaya başlamıştır. Dergi kapatılınca 1884 yılında Tunus'a, oradan da Beyrut'a

geçmiştir. Eşinin vefatı üzerini ikinci evliliğini yapan Muhammed Abduh, bazı girişimleri neticesinde, siyasete bulaşmamak kaydıyla 1889 yılında Mısır'a tekrar dönmüştür.

Önce yeni kurulan Ezher İdare Meclisine üye olan Abduh, başarılı çalışmaları neticesinde yönetimin ilgisini çekmesinden dolayı 1899 yılında yönetimce Mısır Müftülüğüne atanmıştır. Ömrünün sonuna kadar bu görevi ifa etmiştir. 1905 yılında hastalığı nedeniyle gitmiş olduğu İskenderiye'de vefat etmiştir.⁹²

Yenilik hareketinin öncülerinden olan Muhammed Abduh, düşüncenin taklit zincirinden kurtarılması gerektiğini savunur. Dinin ihtilafların çıkmadığı dönemdeki gibi Selefin metoduyla, ilk kaynaklardan hareketle anlaşılması gerektiğini söylemektedir. İtikadı tıpkı Asrı-ı Saadet döneminde olduğu gibi saf hale getirmek için çaba sarf eden Abduh; din, akıl ve ilim arasındaki ilişkinin önemine temas ederek, değişen dünya şartlarında dinin rolünün tekrardan etkinleştirmeyi amaç edinmiştir. Ayrıca kelimeler arasındaki teolojik ihtilafların ve tartışmaların insanların ihtiyaçlarına ve dinin emirlerine uygun olmadığını da dile getirir.⁹³

Peygamberlere ve vahye olan ihtiyacı dile getiren Abduh, kişilerin vahye karşı olumsuz tavır sergilemelerinin sebebini, bu kişilerin sorumluluktan kaçma isteğinden kaynaklandığını söyler.

Kader konusundaki tartışmaları tasvip etmeyen Muhammed Abduh, kulların fiilleri konusunda ulemadan bazı kişilerin kesb kavramına yer verilmesini, Allah'a şirk olarak görmelerini de doğru bulmaz. Kesb teorisi ile ilgili Abduh'un düşüncesi klasik Eş'ari anlayışından çok, yetki ve hürriyet bakımından Mâtürîdî'nin düşünce yapısına daha yakın görülmektedir.⁹⁴

Bunların haricinde tefsir kitapları ile ilgili birçok görüş beyan eden Abduh, Mısır Müftüsü iken, fıkhi birçok konuda da fetvalar vermiştir.

Muhammed Abduh'un kaleme aldığı başlıca eserlerden bazıları şunlardır:

⁹² M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30: 482-483; Ayrıca bkz. Huriye Tefik Mücahid, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 229-233; Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 32-34.

⁹³ Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30: 483.

⁹⁴ Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30: 484.

- 1- Risaletül-Varidat: 1874 yılında kaleme aldığı bu eser kelam ve tasavvuf ile ilgilidir.
- 2- Haşiye ala Şerhi'd-Devvani li'l Akaidi'l-Adudiyye: 1876 yılında Kahire'de yazmıştır.
- 3- Risalet'r-Redd ala'l-Dehriyyin: Materyalist düşünce yapısını reddeden bir kitaptır. 1896 yılında Beyrut'ta kaleme alınmıştır.
- 4- Risaletü't-Tevhid: Beyrutta iken yazdığı bu eser kelam kitabıdır.⁹⁵

Muhammed Abduh'un Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmualarında ki kelam ile ilgili makaleleri inceleyecek olursak ele aldığı konuları şöyle sıralayabiliriz:

2.2.1. Tevhid

Sebîlürreşâd Mecmuası'ndaki makalesinde tevhid konusuna genişçe yer veren müellifimiz Allah, peygamber, kitap ve akıl konularına değindikten sonra kelam tarihini özetler şekilde ele almıştır. Tevhidi:” *Allah'ın birliğine ve şeriki olmadığına i'tikad etmektir.*”⁹⁶ şeklinde tanımlayıp, İlmî Tevhidi ise “*Avalimi yaradan Allah'ın vücudıyla nefy ü isbatı vacib olan sıfatlarından, tevsim ve tebcili câiz olan vasıflarından, ümmetlere göndermiş olduğu resullerin isbat-ı risaletleriyle meftur ve me'mur oldukları ahvalden ve kendilerine nisbet olunması layık ve mümteni' olan şeylerden bahseden...*”⁹⁷ ilim olarak tanımlamaktadır. Tevhid ilmi ile Allah'ın vahdetini, mükevvenatı yaratmaktaki hikmetini ispatlamak olduğunu söyleyen müellifimiz; yaratılan her zerrenin ve istenilen her şeyin sonunun Allah olacağını söylemektedir. İlmî tevhid ile meşguliyetin en büyük gayesini ise; Allah'ın zat ve sıfatları ile fiillerini idrak etmek ve Peygamber Efendimizin gönderilmesindeki ilahi maksadın delillere dayandırılarak izah edilmesini sağlamaktır. Bu hikmet ise Kuran'da birçok ayette bildirilmiştir.⁹⁸

Tevhid ilminin ilgilendiği diğer bir konu ise mütekaddimun döneminde tartışılan Kelamullah'ın hadis veya kadim olduğu tartışmasıdır. Bu tartışmalarda nakli delillere pek az başvurulmuş olup, akli deliller daha çok ön plana çıkarılmıştır. Tevhid dini ile aklın ilişkisine değinen müellifimiz, İslam'ın akla verdiği önemi açıklamaktadır. Akaid ve nübüvvet konularında İslam'dan önce diğer kavimler dini hükümler hususunda kendi

⁹⁵ Şerafeddin Gölcük, *Kelam Tarihi, Kişiler, Görüşler, Eserler* (İstanbul: Esra Yayınları, 1998), 359.

⁹⁶ Muhammed Abduh, “Tevhide Dair”, *Sebîlürreşâd Mecmuası*, trc. Hüseyin Mazhar, 1919, 15: 383.

⁹⁷ Abduh, “Tevhide Dair”, 15: 383.

⁹⁸ Abduh, “Tevhide Dair”, 15: 383.

akideleri ölçüsünde hareket eder, ancak aklın kabul edeceği delilleri yerine getirme hususunda bir çaba göstermezlerdi. Fakat İslam dini ile birlikte Kur'an'daki ayetlerde de belirtildiği üzere din, akla önem vermekte ve din, akliselim vasıtasıyla kabul edilebilecek şeyleri teklif ettiğini görmekteyiz. Zira hiçbir teklif akıl nezdinde imkânsız olacak şeylerin emredildiğine vaki olmamıştır, diyen müellifimiz, Allah'ın zatı, risalet ve bunlardaki hikmet ve manaya akliselim ile ulaşılacağını da önemle vurgulamaktadır.⁹⁹

Müellifimizin makalesinde ele aldığı diğer bir konu ise Allah'ın sıfatları konusudur. Allah'ın varlığı konusunda âlimler arasında ihtilaf olmamasına rağmen, sıfatlar konusu âlimler arasında tartışmalara neden olmuştur.¹⁰⁰ Müellifimiz, konu ile ilgili olarak Kur'an'da bahsi geçen kudret, sem, ihtiyar, basar gibi Allah'ın sıfatları ile insanlarda da mevcut olan bu melekelerin yalnızca isim ve cinsi itibari ile benzerlik gösterdiğini söylemektedir. Yoksa bu ilahi sıfatlar beşeri olmaktan beridir. Ayrıca Kur'an'da geçen istiva, vech, yed gibi şeylerde vardır ki bunlarda sadece isim benzerliği itibariyledir. Allah'a nispet olunan a'za ve eşyanın hakikati ve keyfiyeti, beşerinki ile aynı değildir ve Allah bundan beridir, şeklinde müellifimiz bu konuda görüş bildirdikten sonra, İslam akaidinin bunlara inanmayı emrettiğini söyler.¹⁰¹

Bu konulardan sonra kelam tarihine değinen müellifimiz İslamiyet'in ilk yıllarında kelami konularla ilgili problemlerin Peygamberimize ulaştırılıp çözüme kavuşturulduğuna değinmektedir. Daha sonraki dönemlerde problemler ortaya çıkmış Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde dine karşı olan ve itikadi anlamda batıl akidelere karşı savaşılmış ve itilaflar karşısında istişare ile çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Ancak üçüncü halife dönemine kadar devam eden bu durum, çıkan fitneler karşısında halifenin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durumlardan ötürü tevhidden uzaklaşılsa da, Kur'an kendi sıratı üzerine kaim kalmıştır. Allah'ı Teala Kur'an'da şöyle buyurmaktadır:

*“Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! O'nun koruyucusu da elbette biziz.”*¹⁰²

⁹⁹ Abduh, “Tevhide Dair”, 15: 383-384.

¹⁰⁰ Mustafa Bozkurt, “Zat-Sıfat İlişkisi Bağlamında İlâhi Bilgi”, *Hikmet Yurdu Dergisi* 7/13 (2014): 128-129.

¹⁰¹ Abduh, “Tevhide Dair”, 15: 384.

¹⁰² Hicr, 15/9 *Kur'an-ı Kerim Meali*.

İlk dönemlerde meydana gelen bu fitnelerin başlıcalarından bir tanesini Abdullah b. Sebe olarak tanımlayan müellifimiz bunun gerekçesini şöyle ifade etmektedir:

“Hz. Ali (kv.) Efendimize güya muhabbette ifrat ve guliiv gösterdiğinden hâşâ Allah’ın vücûd-ı Ali’ye hulûl ettiğini iddiaya kadar vardı. Hilafete, ehak olduğunu ileri sürerek Hz. Osman (ra.) Efendimize ta’n eyledi.”¹⁰³

Yaşanılan bu olayların ve aşırılıkların Gulat Mezhebi’nin akaidine zemin hazırladığını ifade eden müellifimiz daha sonra Hz. Ali’nin yanında olan kişilerin sonraları halifeye muhalif olmaları da hilafetin Emeviler’e geçmesine sebep olduğunu söylemektedir. Bundan sonraki itikadi problemleri ise müellifimiz şöyle anlatmaktadır:

“... bu keşmekeşler cemaat-ı İslamiyye binasına rahneler açtı. Din rabıta-i ittihadı kırıldı. Hilafına müteallık mezhepler tenevvü’ etti. Her hizb-i muhalif sözde amelde kendi re’yini hasmının re’yine tercihan iltizam eder ve hakka riayette mübalatsızlık gösterirdi. Ahkam-ı diniyyede gayr-ı muhik te’viller, rivayatta iftiralar, fasid ihtira’lar neş’et etmeye başladı. Hadd-i şer’iyi tecavüz ile kendi başına hareket edenler çoğaldı. Halk Şii, Havaric, Mu’tezilin denilen mezheplere ayrıldı.”¹⁰⁴

Müellifimiz Hâricîleri tekfir konusunda, Şia’nın bir bölümünü ise Hz. Ali’yi uluhiyyet ve nübüvvet derecesine çıkardıkları için eleştiriye tutmaktadır. İnsan fiilleri, büyük günah işleyenlerin durumu gibi o dönemde yapılan tartışmalara da değinen müellifimiz, kalam tarihinin geçirmiş olduğu evreleri bahisle makalesine devam etmiştir. Ayrıca müteahhirun dönemi felsefî çalışmaları ile itikadi problemler ve çözüm çabalarını da müellifimiz kaleme almıştır. Son olarak tevhid ilmi ve geçirmiş olduğu dönemleri kaleme almasının gerekçesini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu verdiğim izahat evvela Kitab-ı Mübin’e istinaden kavaid-i diniyyenin nasıl teessüs ettiğini ve bilahara onun daire-i münciyyesinden çıkmaya ve hudûd-ı müştemilesinden uzaklaşmaya cür’et eden ehl-i tefrikanın ellerinde ne gibi muhtelit şekillere düştüğünü bildiren bir tarih-i icmâlîdir.”¹⁰⁵

¹⁰³ Muhammed Abduh, “Tevhide Dair 2”, *Sebîlürreşâd Mecmuası*, trc. Hüseyin Mazhar, 1919, 15: 392.

¹⁰⁴ Abduh, “Tevhide Dair 2”, 15: 392.

¹⁰⁵ Abduh, “Tevhide Dair 2”, 15: 395.

2.2.2. Akıl

İslam dininin birinci esasının akıl olduğunu; “ *Din-i Mübin-i İslam’ın istinad eylediği en birinci esas nazar-ı aklîdir.*”¹⁰⁶ sözleri ile dile getiren müellifimiz aklın önemini vurgulamaktadır. Sahih bir imanın vesilesi bu esastan ibaret olduğu için, din aklı hâkim olarak görmüştür. Din ehlinin ittifak ettiği akıl ile nakil karşı karşıya kaldıklarında akli delile itibar etmek için iki yol izlenilir: Bunlardan birincisi bu konunun mahiyetinin bilinmeyeceğini belirtip konuyu Allah’a havale etmektir. İkincisi ise aklın ışığında nakli te’vil etmektir. Bu da aklın kuvvetinin önünde yolların açılmasıdır. Bu durum kitapta, hadislerde ve sünneti seniyyede dile getirilmiştir.¹⁰⁷ Allah’a, ilmine ve kudretine iman etmek ve risaleti tasdik etmenin kaynağının da akıl olduğunu vurgulayan Abduh, aklın önemine verdiği örnekler ve yaptığı açıklamalar ile dikkat çekmektedir.¹⁰⁸

2.2.3. Akide

İslamda halkın akidesine hükmetmek yoktur. Din adına yapılan bu hâkimiyetin kökünden kaldırılması gereklidir. İslam, Allah’tan ve peygamberinden başka Müslümanların akidesine müdahale yapma salahiyetini kimseye tanımamıştır. Hatta peygamberler dahi ilahi hükümlerin tebliğ edilmesi dışında müdahale ettikleri takdirde uyarıya tabi olacaklarını makalesinde kaleme alan müellifimiz sözlerine şöyle devam etmektedir: “İnsanlar din konusunda ne kadar âlim olurlarsa olsunlar Müslüman kardeşine nasihat ve irşattan başka bir hakka sahip değildirler. Bu cihette birbirlerine nasihatte bulunurlar.”¹⁰⁹

2.2.4. Sultan, Halife

Bu konuyu Muhammed Abduh Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’ndaki makalelerinde şöyle açıklamaktadır: İslam dini Müslümanlar için hudutlar vaz’ etmiştir. Kişiler istediği gibi hareket edip başkalarının haklarına tecavüz edemezler. Bu hudutları ikame ve idame ettirmek için sultan veya halifeye ihtiyaç vardır. Müslümanların nazarında halife ne masumdur ne de vahye muhataptır. Allah’ın kitabını ve peygamberin hadislerini istediği

¹⁰⁶ Muhammed Abduh, “Müslümanlık’da Esaslar”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1908, 1: 138.

¹⁰⁷ Abduh, “Müslümanlık’da Esaslar”, 1: 139.

¹⁰⁸ Muhammed Abduh, “Ataletin İntac Ettiği Fenalıklar”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 8.

¹⁰⁹ Abduh, “Müslümanlık’da Esaslar”, 1: 139.

gibi tefsir etme imtiyazına sahip değildir. Müslümanlar, halifeye Kur'an'ın, sünnetin gösterdiği doğru yoldan ayrılmadıkça ve adaleti elden bırakmadığı sürece itaat edebilirler. Şayet halife yolsuzluk yapar, Allah'a isyan üzeri olursa o zaman halifeye itaat caiz değildir. Halifeyi değiştirmek Müslümanların üzerine vacib olur.¹¹⁰

2.2.5. Ataletin Akideye Etkisi

Atalet içerisinde olan Müslümanların amel noktasında göstermiş olduğu zafiyet, akide noktasında daha fazla vahim bir noktaya ulaşmıştır. İmanın şüphe ile ayakta durması mümkün değildir. Kişi aklı ve nakli kullanarak Allah'ı ve O'nun ilmini, kudretini, varlığını bilebilir. Atalet Müslümanlara bunların hepsini unutturmuştur. Akaidde bir mezhebe tabi olmak lazımdır, diyerek birçok fırkalara ayrılmışlardır. Ayrıca itikadi konularda tabi oldukları mezhebin temsilcisinin görüşlerini kabul etmeyi elzem olarak görmüşlerdir. Bundan sonra da delilde ve delil olarak getirilen şey de taklid edilmeye başlanmıştır. Yanlış da olsa doğru da olsa delilleri nakille ispatlamak için çaba sarf etmişlerdir. Bu durum, araştırmadan, doğruluğu teyit edilmeden ismini duymuş oldukları kişilerden gelen nakle inanmaya dönüşmüş ve Müslümanların akideleri zayıflamıştır. Sahabi ve tabiun döneminde konular araştırılır doğruluğu kanıtlanır, ondan sonra kabul edilirdi. Bu gün ise bu durum öyle bir hal almıştır ki insanların zihnine giren batıl akideyi zihinlerden söküp atmak büyük bir mücadeleyi gerektirmektedir.¹¹¹

2.2.6. Kaza ve Kader

Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'ndaki makalelerinde kaza ve kader konusuna genişçe yer veren Muhammed Abduh, konuya eleştirilerle başlamaktadır. Müslümanların inanç durumunu ele alarak kaza ve kader bahsine açıklık getirmektedir. Müslümanlarda ahlaki çöküntünün alabildiğine arttığını, yalancılığın, hıyanetin, hasedin çoğaldığını ve Müslümanlar arasına tefrika girdiğini dile getirmektedir. Sözlerinin devamında eleştirilerine devam eden yazarımız Müslümanların menfaat ve çıkarları peşinde koşuşturduğunu, hayatlarını sadece yemek, içmek uyumak gibi hayvanlara mahsus olan ihtiyaçları temin etmekle geçirdiklerini, medeniyet ve fazilet yolunda diğer milletlerle yarışmayı akıllarına bile getirmediklerini anlatmaktadır. İşte bu durum sapkın fikirli birçok Batılı gafilin ekmeğine yağ sürmüş ve İslam akaidinde olan kaza ve kader

¹¹⁰ Abduh, "Müslümanlık'da Esaslar", 1: 360.

¹¹¹ Abduh, "Ataletin İntac Ettiği Fenalıklar", 2: 9.

konusunda, kişileri batıl inançlara sevk ettirmede bir araç durumuna getirilmiştir. İnsanlar, bu âlemde Cenab-ı Hakk'ın külli iradesini unutmuş, ne kadar fasit amel ve itikad var ise onun eteğine sarılmıştır. Batılılar, Müslümanları bunun gibi daha birçok vasıflarla ve adetler ile kandırıp, bu durumun kaza ve kadere imanın bir sonucu olduğunu Ümmet-i İslam'a dayatmaktadırlar. Batılıların kaza ve kader konusundaki bu itkadi dayatmaları ile Cebriye Mezhebi'nin¹¹² insanın bütün fiillerinin zorunlu olduğuna dair olan görüşü arasında bir fark bulunmadığını da vurgulayan müellifimiz, Müslümanların inanç konusunda ki durumlarını havada muallakta uçuşan bir tüy parçasına benzetmektedir. İnanç noktasında böyle batıl bir durumda olan Müslümanların sonunu yazarımız şu şekilde kaleme almaktadır:

“Hâlbuki bu kavim kendisinin kavilde, filde, harekette, sükûnda hiçbir ihtiyarı olmadığına, bütün bunların bir kuvve-i cebriyye tarafından vuku'a geldiğine, elhasıl bütün hareketinin kasri (gayr-i ihtiyari) olduğuna iyice kanaat ederse şüphe yoktur ki bütün kuvâsı atıl kalır, kendisine mevhibe-i fitrat olan bütün havas ve meşa'irin faydası olmaz, kalblerde sa'y ü amele doğru bir hiss-i saik kalmaz. Artık böyle bir kitle-i âtil için bu âlem-i cidd ü cehdden adem-âbâd-ı sükûna doğru gitmek pek muhiktir.”¹¹³

Batı'nın kaza ve kader konusundaki tutumunu ve Müslümanların bu tutum karşısındaki tavırlarını eleştirel bir dille izah eden müellifimiz, şarkın durumunun da pek iç açıcı olmadığını açıklamakta; şüphe ehlinin sözlerinin yalan olduğunu ve bunların hepsinin Allah'a, Müslümanlara iftira ettiğini söylemektedir. Ancak şu zamanda ister Sünni, Şii, İsmaili, isterse de Zeydi, Vehhabi, Harici olsun hiçbir Müslüman yoktur ki tamamıyla cebri itikadi düşünce yapısına sahip olsun. Bunların içerisinde amel ve hareketlerinde cüz'i iradeye malik olduklarını ve Allah'ın kendilerine vermiş olduğu bu cüz'i iradeden ötürü muhasebeye çekileceklerine itikad eden Müslümanların da var olduğunu müellifimiz söylemektedir.¹¹⁴

¹¹² İnsan fiillerinin bütünüyle Allah tarafından belirlendiğini ve insana ait bir seçme özgürlüğünün olmadığını vurgulayan Cebriye Mezhebinin bu görüşü hakkında daha detaylı bilgi için Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 216.

¹¹³ Muhammed Abduh, “Kaza ve Kader”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 124.

¹¹⁴ Abduh, “Kaza ve Kader”, 2: 124.

Müellifimiz, kaza ve kadere imanın kat'î bir delil ile doğrulanmış olduğunu ve insan fitratının da bu itakada uygun yaratıldığını söyleyerek; ayet ve hadislerden örnekler verip açıklamalarına makalelerinde devam etmektedir.

Muhammed Abduh, kaza ve kader konusunda insan fillerinin bütünüyle Allah'a atfedilmesi hususunda Cebriye'yi eleştirmesi ile yetki ve hürriyet bakımından külli ve cüz'î iradeyi ele almasıyla Mâtürîdî'nin düşünce yapısına daha yakın görünmektedir. Dönemin şartları da göz önünde bulundurularak Müslümanların itikadi olarak kaza ve kader konusunda düşmüş oldukları hata ve yanlışları eleştirirken de özellikle aklı ön planda tutarak çözüm yolları üretmeye ve İmam Mâtürîdî gibi kaza ve kader konusunu inkâra gidenlerin tezlerini çürütmeye çalışmaktadır.¹¹⁵

2.2.7. İmkân-ı Vahiy

Muhammed Abduh bu konuyu kaleme alırken vahiy ve ilhamın tanımını yaptıktan sonra vahyin imkânını izah etmiştir. Vahyin tanımını *“Cenâb-ı Hakk'ın enbiyasından birine bir hükm-i şer'i ve saireyi bildirmesidir. Bize göre vahyin ta'rifî: Nefisde bi'l-vâsıtâ canib-i İlahî'den telkin edildiği yakinen bilinmek şartıyla tahassul eden irfandır. Bi'l-vasıtâ irfan samiada savt ile temessülünden ibarettir.”*¹¹⁶ şeklinde yaptıktan sonra ilhamın tanımını da şu şekilde yapmaktadır:

*“İlham, nefisde ta'yin suretiyle tecelli ettiği, nefis, tabii bir surette onun hüküm ve te'siri tahtında kaldığı halde, nereden geldiğini idrak edemediği bir şuur ve vicdan-ı kalbidir.”*¹¹⁷

Müellifimiz vahyin imkânının ortaya çıkmasını, insanların faydası ile alakalı olduğunu, nassın bilgisinden seçilmiş kişiler aracılığı ile insanların haberdar olması olarak açıklamaktadır. Aklın bu bilgiyi kolaylıkla kabul etmesi meselesinde ise; anlamak istemeyen fitri yaratılışına rağmen kabul etmeyen ve beşeri akla itibar eden kimselerin durumunu, müşkil ve sıkıntılı olarak anlatmaktadır. İnsanlar dünyalık endişelerinden dolayı dini akidenin gereği kabul etmesi gereken bu duruma kulaklarını tıkamaktadırlar. Bu nefsi hastalığa ise ilim, irfan ve peygamberlerin haber verdiği şeylere uymakla deva

¹¹⁵ İmam Mâtürîdî'nin insan fillerinin yaratılışı ve insanın özgürlüğü konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, 8. Bs (Ankara: OTTO, 2018), 55-56.

¹¹⁶ Muhammed Abduh, “Felsefe-Kelâm: İmkân-ı Vahy”, *Sebilürreşâd Mecmuası*, 1915, 14: 87.

¹¹⁷ Abduh, “Felsefe-Kelâm: İmkân-ı Vahy”, 14: 87.

bulunabilir. Peygamberlerin haber verdiği şeylerin her yönüyle sıhhate ulaştırdığının en büyük delili, birtakım kalbi hastalıkların onlar tarafından tedavi edilmekle şifa bulmasıdır. Sahih olan bir şeyden, illetli olan bir şeyin ya da düzgün olan bir şeyden, bozuk olan bir şeyin oluşmuş olmasının mümkün olmayacağını; bunun ispata dahi gerek olmadığını ifade eden müellifimiz, konu hakkında örnekler vererek bu duruma açıklık getirmiştir.¹¹⁸

2.3. İsmail Hakkı İzmirli

İlim anlayışı ve izlemiş olduğu metotla Yeni İlm-i Kelam Döneminin önemli temsilcilerinden olan İsmail Hakkı İzmirli 1869 yılında İzmir’de doğdu. Küçük yaşta babasını kaybettiği için kardeşi ile birlikte annesi tarafından yetiştirildi.¹¹⁹ İlköğrenimden sonra Âmâ Hafız’ın yanında hafızlığını tamamlayan İzmirli, orta ve lise tahsilini İzmir’de Rüştiye Mektebinde tamamladı. Muallimlik ve İmamlık yapan İzmirli 1890 yılında Darümuallimin-i Âliye’ye girerek buranın edebiyat şubesinden mezun olmuştur. İlmî şahsiyeti üzerinde derin etkiler bırakan Ahmed Âsım Efendi’nin yanında medrese eğitimine devam eden İzmirli, eğitimini tamamladıktan sonra da hocası Ahmed Âsım Efendi’den ders almaya devam ederek “Fusûsü’l-Hikem”i okumuştur.¹²⁰ Medrese tahsilinin yanı sıra İslami ilimlerden tefsir, kelam, fıkıh, mantık, İslam felsefesi derslerini de okuyan İzmirli; Arapça, Fransızca, Farsça, Rumca ve Latince dillerini de öğrenmiştir.

Daha sonraki dönemlerde İstanbul’daki bazı medreselerde muallim, müderris ve müdür olarak görev yapan İzmirli ders okuttuğu üniversitelerin de başkanlığını yürütmüştür. 1935 yılında emekliye ayrıldıktan sonra İzmirli hayatının geri kalan kısmını da ilmi faaliyetler ile geçirdi. İzmirli 1946 yılında Ankara’da vefat etmiştir.¹²¹

Yeni İlm-i Kelam Döneminde uyguladığı metot ve ilim anlayışı ile adından çokça bahsettiren İzmirli, Hz. Peygamber dışında kimseyi hatasız ve günahsız olarak görmediğini söyleyerek, âlimlerin görüşlerine değer vermekle birlikte kişilere ve ekollere körü körüne taassubu uygun görmemiştir. Ulu orta bağlanmadan araştırarak ve yerine

¹¹⁸ Abduh, “Felsefe-Kelâm: İmkan-ı Vahy”, 14: 87-88.

¹¹⁹ Ali Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23: 530.

¹²⁰ Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23: 531.

¹²¹ Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23: 530-533.

göre eleştiriye tabi tutarak gerçeğe ulaşılabilceğini vurgulamıştır.¹²² Bu nedenle uygulamış olduğu metotta ilmin ve aklın temellerine dayanarak, inanç konusunda fanatıklığı ve araştırmadan taklitçi bir yaklaşımı; ayrıca aşırılığı ve inkârcılığı da reddetmektedir.

İzmirli'nin gelenekçi ve modernlik arasında bir yol izlemesinden ötürü kimilerince yaşadığı dönemde Gazzali'nin ya da İmamı Azam'ın veya İbn Teymiye'nin temsilcisi ve taklitçisi olarak gösterilmesine sebep olmuştur.¹²³

Akaid konularında felsefi yöntemleri tercih etmeyen İzmirli, tartışmalı konularda Selef'in metodunu izlemektedir. O, inanç konularında vahye bağlı kalarak inkârcılara karşı cevap vermek amacıyla akli delilleri kullanmaktadır.¹²⁴ “Şazeliye Tarikatı”na intisab etmesine rağmen İzmirli'nin, fikir dünyasında tasavvufa pek fazla yer vermediği görülmektedir.

İsmail Hakkı İzmirli'nin kelim ilmi ile ilgili olarak kaleme aldığı başlıca eserlerden bazıları şunlardır:

- 1- Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme: Kelam ilminin ortaya çıkışı ve itikadi mezhepler hakkında bilgiler ele alınmaktadır.
- 2- Mülâhhas İlm-i Tevhid: Ders kitabı olarak hazırlanmış bir eserdir.
- 3- Yeni İlm-i Kelam: Kelam ilminde yeni bir metot ile telif edilen bu eserin birinci bölümünü uluhiyyet ile ilgili konular oluşturmaktadır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra o günün şartlarına göre nübüvvet konularının ele alınacağı ikinci bölüm ile sonuç bölümü yazılamamıştır.¹²⁵
- 4- El-Cevabü's-Sedid Fi-Beyani Dini't-Tevhid: Anglikan Kilisesinin İslam dininin mahiyeti ve zamanın sorunlarına çözüm önerilerini öğrenmek amacıyla hazırlanmış olan soruları cevaplamak üzere telif edilmiştir.
- 5- Narın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat: Ebedi cehennem azabının, Allah'ın cezalandırmadaki hikmetine aykırı olduğu savunan risaledir.
- 6- Dürzî Mezhebi: Aynı ismi taşıyan mezhebin görüşlerini açıklamaktadır.

¹²² M. Sait Özervarlı, “İzmirli İsmail Hakkı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23: 533.

¹²³ Şeker, *İzmirli İsmail Hakkı*, 3.

¹²⁴ Özervarlı, “İzmirli İsmail Hakkı”, 23: 533.

¹²⁵ Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*, 115-116.

7- Dîn-i İslam ve Dîn-i Tabîî: Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte Avrupa'da meydana gelen aydınlanma döneminde ortaya çıkan akımlar neticesinde Batılı düşünürlerin savunmuş olduğu rasyonel din anlayışı ile vahye dayalı olan İslam dininin karşılaştırıldığı bir eserdir.

İsmail Hakkı İzmirli'nin Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Macmualarında ki kelam ile ilgili makaleleri inceleyecek olursak ele almış olduğu konuları şöyle açıklayabiliriz:

İzmirli "İslam'da Felsefe" adlı makalesinde insanları inanç bakımından altı kısma ayırdığını görmekteyiz. Birinci kısım insanların ne hissedilene ne de akla uygun olanı kabul ettiklerini ve eşyanın hakikatini inkâr ettiklerini, bu kişilerin bu yüzden gerçek ilme ulaşamayacaklarını anlatmaktadır. Ayrıca bu kişiler için ilmin olmadığını ve imanın da olmadığını vurgulamaktadır. Örnek olarak ta sofistleri göstermektedir.¹²⁶

İzmirli'nin makalesinde belirttiği ikinci kısım insanın ise hissedilene kabul edip akla uygun olanı kabul etmeyen taifedir. Bunlar hissedilen âlemin dışında başka bir âlemin varlığını kabul etmezler. Geçerli bilginin hislerin bilgisinin olduğuna inanırlar. Metafizik âlemi kabul etmedikleri için dini bilgiyi kabul etmezler. Bu kısım insanlara örnek olarak "Felâsife-i İsbâtiyye'yi" yani pozitivistleri göstermektedir.¹²⁷

İzmirli üçüncü kısım insanları ise şu şekilde tarif eder: Bu kimseler hem hissedilene hem de akla uygun olanı kabul ederler. Eşyanın ilk başlangıcını kabul ederler; ancak ilk sebebi Allah olarak görmezler. Allah'ın yerine ilk sebebi madde olarak görürler. Bunlar da inanç yönünden hastalıklıdır. İzmirli bu kimselere örnek olarak "felâsife-i maddiyyun" yani materyalistleri göstermektedir.¹²⁸

Dördüncü kısım insanların ise hissedilene, akla uygun olanı ve Allah'ı kabul ettiklerini belirten yazar, bu kimselerin İslam'ı, İslami hükümleri ve İslam'ın koyduğu sınırları kabul etmediklerini belirtir. İzmirli örnek olarak da "felâsife-i ilahiyun" yani deistleri göstermektedir.¹²⁹

İlke olarak maddiyyûnun karşıtı olarak görünse de bu kimselerin de inanç yönünden hastalıklı olduğunu görmekteyiz. Yazarın o dönemde günümüze ışık tutarcasına kaleme

¹²⁶ İsmail Hakkı İzmirli, "İslamda Felsefe", *Sebîlürreşâd Mecmuası*, 1915, 13: 205.

¹²⁷ İzmirli, "İslamda Felsefe", 1915, 13: 205.

¹²⁸ İzmirli, "İslamda Felsefe", 1915, 13: 205.

¹²⁹ İzmirli, "İslamda Felsefe", 1915, 13: 205.

aldığı bu maddede belirttiği üzere bu kimseler inanç yönünden hastalıklı kimselerdir. Günümüzde de yapılan araştırmalar neticesinde ateist düşünceye sahip insanların yanı sıra deist düşünceye sahip insanların da her geçen gün sayısının arttığını görmekteyiz.¹³⁰ Bu insanların Allah'ı bilmesi ancak göndermiş olduğu peygamberlere ve peygamberlerin getirmiş olduğu dini hükümlere inanmaması ve inanç anlamında hiçbir sınır tanımaması aklın fesada uğramasıdır. İlahi hiçbir kuralı tanımayıp kendi istekleri doğrultusunda hareket eden kimselere dikkat çekmek için Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilah edineni gördün mü?...”¹³¹

Bir sonraki ayette ise Allah bu kimselerin durumunu izah ederken; onların hayvanlar gibi olduğunu hatta yol olarak hayvanlardan daha şaşkın bir durumda olduklarını belirtmektedir.

Beşinci kısım insanları inanç yönünden anlatan İzmirli; bu kimselerin hissedilene, akla uygun olana, Allah'a, bir şeriata ve şeriatın hükümlerine inandıklarını belirtir. Ancak bu kimselerin Hz. Muhammed ve getirmiş olduğu şeriata iman etmediklerini söyler. Bu kimselere örnek olarak da Yahudi ve Hristiyanları göstermektedir. Bu kimseler de Kur'an'ın tabiriyle gazaba uğrayan ve sapkınlık içinde olan kimselerdir.¹³²

Altıncı kısım insanlar ki bu kimseler hissedileni, akla ve mantığa uyanı Allah'ı, İslam şeriatını ve hudutları ile Hz. Muhammed'i kabul eden kimselerdir. İzmirli bu kimselere örnek olarak Müslümanları göstermektedir.¹³³

İzmirli, insanları inanç bakımından tasnif ettikten sonra makalesinde bid'at konusuna değinmektedir. Bid'atın tanımını yapan İzmirli daha sonra, bu kavramı “bid'at-ı dalalet” ve “bid'at-ı gayr-ı dalalet” olarak tasniflemeye gitmiştir. İzmirli bu konulara da açıklık getirmektedir. Ayrıca sem'iyât, akliyât, hissiyât ve zevkiyât gibi konuları da kaleme alıp bu konuları izahat yoluna gitmiştir. Konu ile ilgili olarak Hanefî, Şafii ve

¹³⁰ Mak-Danışmanlık Şirketi, “Türk toplumunun din ve dini değerlere bakışı adlı anket”, *makdanismanlik.org*, 2017, <http://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi/>.

¹³¹ Furkan 25/43 *Kur'an-ı Kerim Meali*.

¹³² Fatıha 1/7 *Kur'an-ı Kerim Meali*.

¹³³ İzmirli, “İslamda Felsefe”, 1915, 13: 205.

Mu'tezile Mezheplerinin görüşlerini karşılaştırırken örneklemelerle konuya açıklık getirmiştir.¹³⁴

İzmirli'nin ele almış olduğu diğer bir konu ise Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at'tır. Peygamber Efendimiz'in sünneti üzerine olan ve sahabenin itikadı gibi itikadda bulunan kimseleri Ehl-i Sünnet olarak tanımlayan İzmirli; Ehl-i Sünnet'e muhalif olan kimseleri de Ehl-i Bid'at olarak görmektedir. İslam'da sonradan meydana gelen itikadi bid'atlerin başlıcalarını "Bid'at-i Rafizâ, Bid'at-i Marika, Bid'at-i Kaderiyye, Bid'at-i Mürcie ve Bid'at-i Cehmiyye" olarak göstermektedir.¹³⁵ Ehl-i Sünneti de, Ehl-i Sünnet-i Hassa ve Ehl-i Sünnet-i Âmme olarak iki kısma ayıran İzmirli, Ehl-i Sünnet-i Hassa'nın tarifini şöyle yapmaktadır:

*"Kemal-i sünnet üzere olan zevattır. Selef-i ümmet, meşayih-i Hanefiyye, meşayih-i Malikiyye, meşayih-i Şafiyye, sadat-ı Hanabile ehl-i sünnet-i hâssa tarikindedirler"*¹³⁶

İzmirli, Ehl-i Sünnet-i Âmme'nin tarifini ise şu şekilde yapmaktadır.

*"Kemal-i sünnette taksirleri bulunan zevâttır."*¹³⁷

¹³⁴ İsmail Hakkı İzmirli, "İslamda Felsefe", *Sebilürreşâd Mecmuası*, 1915, 13: 332-336.

¹³⁵ İsmail Hakkı İzmirli, "İslamda Felsefe", *Sebilürreşâd Mecmuası*, 1915, 14: 12.

¹³⁶ İzmirli, "İslamda Felsefe", 1915, 14: 12.

¹³⁷ İzmirli, "İslamda Felsefe", 1915, 14: 12.

II. BÖLÜM

MUHAMMED FERİD VECDÎ; HAYATI VE KELAMİ GÖRÜŞLERİ

1. Hayatı

M. Ferîd Vecdî, İngiliz ve Fransızların Mısır'ı işgal ettiği bir dönemde İskenderiye'de 1878 yılında dünyaya gelmiştir¹³⁸. Doğumu hakkında kesin bir tarih bilinmese de, yapılan çalışmalara göre onun 1875 ile 1878 yılları arasında doğduğu yaygın görüşler arasındadır. Ferîd Vecdî'nin izini takip eden ve görüşlerinden etkilenen Muhammed Tefvik Ahmed; Ferîd Vecdî'nin 1869 yılında doğduğunu ve bu hususu bizzat kendisinden duyduğunu dile getirmektedir.¹³⁹

Türk kökenli bir ailenin oğlu olan Ferîd Vecdî'nin babasının adı Mustafa Vecdi, dedesinin adı ise Ali Reşad'dır. Ayrıca hukuk fakültesinde okuyan Ahmed isminde bir kardeşinin de olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.¹⁴⁰

Çocukluk dönemini doğduğu İskenderiye'de geçiren Muhammed Ferîd Vecdî, İngiliz ve Fransız donanmasının İskenderiye Limanı'na demir atmasından ötürü baş gösteren olaylar neticesinde 1882 yılında İskenderiye'den göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁴¹ Bu işgal girişimi ve sonrasında meydana gelen olaylar Ferîd Vecdî'nin hayatında önemli izler bırakmıştır. Gazetecilik ve yayın hayatı incelendiğinde bu işgallerin etkileri görülmektedir.

İlk ve orta öğrenimini İskenderiye'de tamamlayan Muhammed Ferîd Vecdî, babasının işinden dolayı 1892 yılında Kahire'ye, 1894 yılında da Dimyat'a taşınırlar.¹⁴² Lise eğitimini ise Kahire'de tamamlamıştır. Burada gördüğü eğitim, İskenderiye'de gördüğü eğitimden farklıydı. Yabancı dillerde eğitim veren bu okullara gitmesi onun bu anlamda zorlanmasına sebep olmuştur. Fransızca'yı ana dili gibi bilmesine rağmen bu okullarda verilen eğitimin İngilizce olmasından dolayı eğitimde birçok sıkıntı yaşamıştır.

¹³⁸ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 393.

¹³⁹ Enver el-Cündî, *Muhammed Ferid Vecdi: Râidü't-Tevfik Beyne'l-İlmi ve'd-Dîn* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1974), 24.

¹⁴⁰ Muhammed Tâhâ el-Hâciri, *Muhammed Ferid Vecdi-Hayâtuhû ve Asâruhû* (Kahire: Ma'hadu'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 1970), 97.

¹⁴¹ el-Hâciri, *Muhammed Ferid Vecdi-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 20.

¹⁴² el-Hâciri, *Muhammed Ferid Vecdi-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 49.

Bu durum karşısında zorlanan Ferîd Vecdî, babasına okula gitmek istemediğini bunun yerine ilim elde etmek istediğini beyan ettiğini, kaynaklarda ifade edilmiştir.¹⁴³ Aslında Ferîd Vecdî'nin asıl amacı Fransızca'yı iyi derecede öğrenip Arapçası ile birlikte gazetelere ve dergilere makaleler yazmaktı. Bu şekilde dine daha iyi hizmet edeceğini düşünüyordu.¹⁴⁴

Eğitim hayatında, okulların yanı sıra babasının kütüphanesinde bulunan kitapların ve Dimyat'ta katıldığı ilmi toplantıların da etkili olduğunu görmekteyiz.¹⁴⁵ Katıldığı toplantılarda âlimlerin tartışmalarını dikkatlice dinler, aklındaki sorulara cevap bulmaya çalışırdı. Bu toplantılar Ferîd Vecdî'nin hayatında önemli rol oynamıştır. Receb Beyyumi bu toplantıların önemini Ferîd Vecdî'nin katılmış olduğu bir toplantıda dile getirdiği şu sözleri zikrederek ifade etmektedir:

*“Bu gün müşşid olmaksızın kendime bir yol çizdim. Öyleyse okumalı ve anlamalıyım. Anladığımı tekrar okumalıyım. Bir tek konu hakkında birbirinden farklı birden fazla kitap okumalıyım.”*¹⁴⁶

1899 yılında Süveyş'e taşınan Ferîd Vecdî, 6 yıl kadar burada kaldıktan sonra 1905 yılında tekrar Kahire'ye taşınıp ömrünün geri kalanını burada geçirmiştir.¹⁴⁷

Kahire'de “Ezher” dergisinin yazı işlerini yürütmüş ve 10 yıla yakın bir süre bu görevde kalmıştır. Ezher dergisi dışında devlet görevinde bulunmaması onun ilmi meselelere özgürce yaklaşmasına yol açmıştır. O dönemde İslam dünyası zor zamanlar geçirmekte, hem siyasi hem de dini anlamda çöküş dönemini yaşamaktaydı. Bu anlamda İslam dünyası sömürge güçleri tarafından maddi ve manevi açıdan sömürülmekteydi. Bu sıkıntılı dönemde Ferîd Vecdî birçok makale ve eser kaleme almıştır. Aynı zamanda dergicilik faaliyetlerini yürütmüş, İslam dünyasının bu çöküşten kurtulması için çaba sarf etmiştir. Tarih, edebiyat, fıkıh, kelim gibi birçok alanda okumalar yapmış, Batı'da cereyan eden ve İslam dünyasının da taarruzuna maruz kaldığı pozitivism, darwinizm ve materyalizm gibi İslam akaidini tehdit eden düşünce yapılarına karşı fikri anlamda mücadeleler vermiştir.

¹⁴³ Muhammed Receb el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve 'l Müfekkiri 'l-Mevsui* (Dımeşk: Daru'l Kalem, 2003), 24.

¹⁴⁴ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve 'l Müfekkiri 'l-Mevsui*, 25.

¹⁴⁵ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 20-22.

¹⁴⁶ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve 'l Müfekkiri 'l-Mevsui*, 25.

¹⁴⁷ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 49.

Ferîd Vecdî, Hayat dergisinin ilk sayısında mücadelesindeki amacını şu sözleriyle özetlemektedir:

“Doğu gençlerinin zihin dünyasını bulandıran ve kafa karışıklığına yol açan ilhad akımına karşı gençlerin yanında yer almak ve onlara yardımcı olmak hedef olarak seçilmiştir.”¹⁴⁸

Hayatı boyunca ilme önem veren ve yaşantısını bu ölçüde şekillendiren Ferîd Vecdî, ömrünü ilme ve İslam dünyasına adanmıştır. Ömrünün son günlerine kadar da bu uğurda çalışmalar yapmıştır. Mısırlı ilim ve fikir adamı Muhammed Ferîd Vecdî 1954 yılında Kahire’ de vefat etmiştir.¹⁴⁹

2. İlmî Şahsiyeti

19. yüzyılda yetişmiş başarılı bir ilim ve fikir adamı olan Muhammed Ferîd Vecdî’nin verimli hayatını ve eserlerini daha iyi anlayabilmek için ilmi kişiliğine değinmek gerekir. Ferîd Vecdî hakkında yazılan eserler incelendiğinde onun ilmi şahsiyeti hakkında şu kelimeler sarf edilmektedir: ”Ferîd Vecdî söylemiş olduğu sözde ne maddi bir menfaat ne de şöhret beklerdi. Tüm yaşamı boyunca lüks ve konforlu yaşamaktan uzak durmuş, sade ve mütevazı bir yaşam tarzını tercih etmiştir. Ferîd Vecdî’nin yükselişi bu mütevazı hayat tarzından ötürü olmuştur. İlmî ve kültürel anlamda her türlü doküman ve materyali elde etmek için ustalıkla çalışır ve hiçbir şeyden kaçınmazdı. Hayatını düzenli bir şekilde idame ettirip yemek uyku gibi ihtiyaçlarında dahi son derece düzenli bir yol takip etmiştir. İşlerinde hoşgörülü ve ılımlı bir yol izlemiştir.”¹⁵⁰

O tanıdığı insanlara karşı alçakgönüllü davranırdı. Gelen misafirlerini ayakta karşılar, insanlar arasında ayırım yapmazdı. Yanında çalışan personeline dahi mütevazı bir şekilde yaklaşırdı.¹⁵¹

Ferîd Vecdî’nin kişiliğinin oluşmasında doğrudan olmasa da dolaylı olarak yaşamış olduğu dönemin, katılmış olduğu ilmi sohbetlerin, okul hayatının etkisi olmuştur. Daha çocuk yaşta iken İngilizlerin İskenderiye’yi işgal etmesi Ferîd Vecdî’nin Batı’ya olumsuz

¹⁴⁸ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab ’ul-İslami ve ’l Müfekkiri ’l-Mevsui*, 47.

¹⁴⁹ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 393.

¹⁵⁰ el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü ’t-Tevfik Beyne ’l-İlmi ve ’d-Dîn*, 85-87.

¹⁵¹ el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü ’t-Tevfik Beyne ’l-İlmi ve ’d-Dîn*, 9-11.

bakmasına sebep olmuş, İslam dünyasının düşmüş olduğu bu durum hakkında düşünmeye sevk etmiştir. Gazetecilik hayatı ve yazmış olduğu eserleri bu temeller üzerine oturarak bina etmiştir.

Çağdaş yenilikçi İslam düşüncesini savunan Ferîd Vecdî, ilim ve akıl çerçevesinde hareket edip İslam dünyasını saran ve zihinleri bulandıran düşünce akımları ile bu akımların sözcülüğünü yapan insanlara karşı dik bir duruş sergilemiştir. Fikirleri, görüşleri ve düşünce yapısıyla döneminde çağdaş fikir ekolünün önderliğini yapmıştır.¹⁵²

İslam âleminde ve Batı dünyasındaki birçok fikir adamıyla yazışmalar yapmış, Batı'yı savunan fikir adamlarının yazılarına cevaplar yazmıştır. O, Batı'nın İslam dünyasına karşı olan taarruzunu görmüş, Batı medeniyetinden İslam'a uygun olan bilginin alınması gerektiğini savunmuştur. Batı medeniyeti ile İslam medeniyetini uzlaştırmaya çalışmış; eski ile yeniye, din ile medeniyeti toplayıp yeni bir metotla bunları bir araya getirmek için çaba sarfetmiştir.¹⁵³

Ferîd Vecdî, Arap İslam düşüncesinin temel değerlerine karşı olmamıştır. Çağdaş medeniyet konusunda ise sürekli yeniliklere açık olmuştur.¹⁵⁴

Onun çağdaş İslam düşüncesi hakkında çalışmaları ve metodu birçok fikir adamına örnek olmuştur. Mısırlı gazeteci ve fikir adamı olan Abbas Mahmud Akkad (1889-1964), Mısırlı gazeteci ve siyasetçi Dr. Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) gibi önemli fikir adamları bu bağlamda Ferîd Vecdî'nin metodunu ve fikirlerini devam ettiren önemli şahsiyetlerdendir.¹⁵⁵

Ferîd Vecdî, sadece bulunmuş olduğu coğrafyada görüşleriyle insanları etkilememiştir. Ülkemizde de birçok fikir adamı üzerinde tesiri söz konusudur. Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmualarını incelediğimiz zaman Mehmet Akif Ersoy ile Halil Nimetullah'ın, Ferîd Vecdî'nin makale ve eserlerinden bazılarını ülkemizdeki insanların da faydalanması için tercüme ettiklerini müşahade etmekteyiz. Merhum Mehmet Akif Ersoy, Ferîd Vecdî hakkında şu sözleri sarf etmektedir:

¹⁵² el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü 't-Tevfik Beyne 'l-İlmi ve 'd-Dîn*, 10-11.

¹⁵³ el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü 't-Tevfik Beyne 'l-İlmi ve 'd-Dîn*, 9-12.

¹⁵⁴ el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü 't-Tevfik Beyne 'l-İlmi ve 'd-Dîn*, 12.

¹⁵⁵ el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü 't-Tevfik Beyne 'l-İlmi ve 'd-Dîn*, 12.

*“İşte hem Şark’ı, hem Garb’ı tanıyan; hem Hayyam’ı, hem Sopenhayr’ı okuyan; hem Muhyiddîn’i, hem Spinoza’yı tedkik eden, Mevlana’ya aşık olduğu kadar Hind Felsefesindeki hakikatleri de hırz-ı can edinen Hazret-i Ferid...”*¹⁵⁶

Muhammed Ferîd Vecdî birçok fikir adamını etkilediği gibi kendisi de önemli fikir adamlarından etkilenmiştir. Muhammed Abduh, Muhammed Reşîd Rızâ ve Abdülaziz Çâvîş (1876-1929) gibi dönemin yenilikçi hareketlerine önderlik etmiş düşünce ve fikir adamları bunlardan bazılarıdır.¹⁵⁷

Ferîd Vecdî, Müslümanların düşmüş olduğu içtimai ve siyasi zayıflığı eserlerinde ele alıp bu durumun sebebini mezhepsel taassuba ve taklide bağlamaktadır. Dinin asla ilimle çatışmayacağını dile getiren Ferîd Vecdî, hayatının her merhalesinde kaleme aldığı birçok eserde, bu konulara dikkat çekmiştir. Onun eserleri kendi yaşamış olduğu asırdaki problemlere cevap niteliğindedir.¹⁵⁸

3. Gazete ve Dergiciliği

Muhammed Ferîd Vecdî, İslam dünyasının maruz kaldığı problemlere kayıtsız kalmamış ve bu durum kendisini düşünmeye sevk etmiştir. Gazetecilik hayatını da bu temeller üzerine oturtmuştur. Genç yaşlarda gazete ve dergilere yazı gönderen Ferîd Vecdî, yazı yazma gücünü ve kapasitesini kendisinde görmekteydi. O sadece gazete ve dergilere yazı gönderen bir köşe yazarı olmaktan öte aynı zamanda gazete ve dergilerin yayın politikasını belirleyecek bir yayın yönetmeniydi. Yazılarında edebi üsluba bağlı kalmakla birlikte anlam derinliğini de göz önünde bulunduran önemli bir düşünce adamıydı. Ferîd Vecdî yazılarında İslam’ın insanlığın yararına bir din olduğu fikrini sürekli dile getirmektedir. Yazıların ana teması bu olmakla birlikte hayata dair birçok alanda düşüncelerini açıklamıştır.¹⁵⁹

Ferîd Vecdî, düşüncelerini ve inandığı değerler hakkındaki yazılarını “el-Liva”, “el-Ehram”, “el-Mü’eyyed” gazetelerinde yayınlamaktaydı. Ancak bu gazeteler Ferîd Vecdî’nin yazılarını düşüncelerinden ötürü, siyasi ve başka mülahazalar sebebiyle yayınlamak istememişlerdir. Bu durum karşısında Ferîd Vecdî ilmi bir dergi olan “el-

¹⁵⁶ Mehmet Akif Ersoy, “Hasbihal”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, 1911, 6: 241.

¹⁵⁷ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdî”, 12: 393.

¹⁵⁸ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asârühû*, 1.

¹⁵⁹ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab ’ul-İslami ve ’l Müfekkiri ’l-Mevsui*, 45.

Hayat” dergisini çıkarmaya karar vermiştir. Hayat dergisi ilk sayısını 9 Haziran 1899 yılında çıkarmıştır.¹⁶⁰

Ferîd Vecdî derginin ilk sayısında amacını şu şekilde belirtir:“ *İslam ’ın medeniyetin özü olduğunu kuvvetli delillerle izah edip, zihinlerde şüphe bırakmamaktır. Ayrıca İslam ’ın doktrinlerini hissi felsefenin delilleri ile doğrulamaktır. Diğer bir amacımız ise; Din ile ilgili olan Allah ’ın varlığının ispat edilmesi, ruh ve ahiret inancı gibi konularda zihinleri kurcalayan sorulara mantıklı ve ikna edici delillerle cevap vermektir.*”¹⁶¹

Hayat dergisi, belli bir amacı olan ve bu doğrultuda dönemin diğer dergilerinden farklı olarak neşredilen bir dergiydi. Ferîd Vecdî dergide okuyuculara ayırmış olduğu bölümde, derginin amacı doğrultusunda okuyuculardan gelen sorulara cevap vermekteydi. Bunun haricinde birçok konuda yazılar bu dergide kaleme alınmaktaydı. Genel olarak Ferîd Vecdî’nin bu dergide şu başlıklarda yazılar kaleme aldığını görmekteyiz:

- 1-Yeni ilmi buluşların akideyi sarsacağına dair evhamlar,
- 2-Maddeciliğin perde arkası,
- 3-İslam’ın kalıcı mucizeleri,
- 4-Dinlerin etrafında çağın şüpheleri,
- 5-Okuyucudan gelen sorular.¹⁶²

Genel anlamda dergide bu başlıklar etrafında yayın yapıldığını müşahede etmekteyiz. Bir yıl içerisinde 18 sayı çıkartan Ferîd Vecdî daha sonra maddi imkânsızlıklardan ötürü derginin yayınlanmasını durdurmuştur.¹⁶³

Ferîd Vecdî, Kahire’ye taşındıktan sonra şehrin düşünce ve ilmin merkezi olması hasebiyle uygun ortamın oluşması için uzun süredir ara verdiği el-Hayat dergisini tekrar çıkarmaya başlamıştır. “Kültürel, Felsefi, İslami Dergi” sloganıyla yeniden derginin yayın hayatına başlayan Ferîd Vecdî, yeni derginin bölümlerini şu şekilde oluşturmuştur:

- 1-İslam’ın dünü ve bugünü,

¹⁶⁰ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab ’ul-İslami ve ’l Müfekkiri ’l-Mevsui*, 46.

¹⁶¹ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 52-53.

¹⁶² el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab ’ul-İslami ve ’l Müfekkiri ’l-Mevsui*, 48.

¹⁶³ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 56.

- 2-Batı kaynaklı şüphelerin çözümü,
- 3-İslam hakkındaki şüphelerin reddedilmesi,
- 4-Metafizik ile ilgili konular,
- 5-Vecdiyyât (Kısa hikâyelerin olduğu bölüm)

Hayat dergisini üç yılı aşkın bir süre düzenli olarak yayımlayan Ferîd Vecdî daha sonra “ed-Düstur” adlı gazeteyi çıkarmaya başlayınca, hayat dergisinin çıkarılmasına uzun bir süre ara vermiştir.

Ferîd Vecdî, Süveyş’te iken daha çok dini sosyal ve kültürel içerikli konuları ele alan yazılarını dergilerde yayınlamaktaydı. Ancak Kahire’ye taşınınca buradaki siyasi ortam onu gazeteciliğe itmiştir. Gazete sayesinde siyasi alana da katılabilecekti.¹⁶⁴

Ferîd Vecdî, Mustafa Kamil ile tanışmasından sonra siyasete yakınlaşmış ve kendini milliyetçilerin safında bulmuştur. Ancak Ferîd Vecdî bu durumu gazeteciliğine karıştırmamıştır. O gazete de yazmış olduğu konuları asla siyasi eğilimlerin gölgesinde yazmamıştır.¹⁶⁵ Ferîd Vecdî’nin milliyetçiliği bu bağlamda ırka dayalı bir milliyetçilik değil, ülkesini seven ve ülkesi için her şeyi yapabilecek bir vatansever şeklinde ifade edilebilir.

Düstur Gazetesi’nin ilk sayısı 1907’de çıkmıştır. İlk sayısında yazdığı makalede Ferîd Vecdî, gazetenin amacının Mısır’da bir boşluğu doldurmak olmadığını, Mısır’ın haklarını savunan diğer seslerle birleşerek, bu sesleri kuvvetlendirmek olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁶ Gazetede ki makalelerinde içerdeki siyasi olayları ilmi bir üslupla sosyal açıdan tahlil ederek kaleme almıştır. Siyasi olayları ele alırken parti üyeliğini ikinci planda tutan Ferîd Vecdî, gazeteciliği partiler üstü görmekteydi. O gerektiğinde diğer partileri eleştirdiği gibi kendi partisini de eleştirmekten çekinmezdi. Partisiyle yaşadığı bir görüş ayrılığı neticesinde gelişen olaylarla birlikte milliyetçiler gazete aboneliklerini iptal etmişlerdir. Gazetenin satışlarının düşmesiyle birlikte Ferîd Vecdî maddi sıkıntılar yaşamış ve bunun sonucunda da gazeteyi kapatmak zorunda kalmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 154.

¹⁶⁵ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 157.

¹⁶⁶ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 158.

¹⁶⁷ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 166-171.

Ferîd Vecdî, Düstur gazetesini kapattıktan sonra el-Ehram, el-Muktetaf, el-Hilal, el-Cihad, el-Berîdü'l-İslamî gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmaya devam etmiştir. Bu gazetelerde materyalizmin tenkidine, aklın ve bilimin üstünlüğüne dair makaleler kaleme alan Ferîd Vecdî, bu şekilde ilim ve kültür faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁶⁸

1933'te "Mecelletü'l-Ezher" dergisinin yöneticiliğine geçmiştir. Uzun süre bu görevi yürüten Ferîd Vecdî, başarılı yönetimi sayesinde derginin seviyesini yükseltmiştir. Bu dergide önemli yazılar kaleme alan Ferîd Vecdî'nin şöhreti daha da artmıştır. 1952 yılına kadar bu görevi yürütmüştür.¹⁶⁹

4. Eserleri

Muhammed Ferîd Vecdî, hayatı boyunca ilme önem vermiş ve ilmi hayatını zenginleştirmiştir. Kalam, tefsir, felsefe başta olmak üzere birçok konuda kitaplar yazmıştır. Edebi hikâyeler kaleme aldığı gibi, ansiklopedik çalışmalar yapmıştır. Ayrıca 500'e yakın makale yazmıştır.¹⁷⁰ Eserleri ile o günün tartışılan meselelerine ışık tutmaya çalışmıştır. Ömrünün son günlerine kadar da bu uğurda çalışmalar yapmıştır. Ferîd Vecdî'nin kaleme aldığı eserleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

4.1. Kalam İle İlgili Eserleri

4.1.1. El-Hadîkatü'l-Fikriyye Fi İsbati Vücûdi'llah Bi'l-Berâhini't-Tabi'iyeye (Kahire 1901)

Ferîd Vecdî, El-Hayat dergisinde yazdığı "Allah'ın Varlığının İspatı" adlı bölümleri belli bir süre sonra kitap haline getirip 1901 yılında bu eseri terakki matbaasında bastırmıştır.¹⁷¹ Bu eser 88 sayfadan ibarettir. Eser bir mukaddime, insan ve iman, imanın her devirdeki hali, maddecilerin şüpheleri ve yalanları, dinden çıkmanın ilimdeki yeri, madde ve maddenin ötesi, insanlığın fitratı ulûya geri dönüşü gibi konuları ihtiva etmektedir. Bu eser Mehmet Âkif Ersoy tarafından tercüme edilerek Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanmıştır. Bu kitabı yazmasının amacını Ferîd Vecdî şöyle izah etmektedir:

¹⁶⁸ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 393.

¹⁶⁹ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 393.

¹⁷⁰ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 393.

¹⁷¹ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 66.

“Bizim bu kitabı yazmaktan maksadımız vatan-ı muazzezimiz olan şarkta intişara başlayan cürsûme-i ilhada meydan okuyarak onunla ciddi bir muharebe etmekten ibarettir...”¹⁷² Başka bir bölümde ise maksadını şu sözleriyle izah etmektedir:

“Bizim maksadımız akaid-i İslamiyye’yi, her bir cedele galebe çalan, muhkemiyet-i ahkamı kabul-i şekden pek yüksek olan kelimat-ı İlahiye muvafık gelecek ve bir fikr-i serkeşi yola yatıracak bir tarzda müdafâ’adan ibarettir.”¹⁷³

“İnsan ve İman” konu başlıklı bölümde insanın, hayvanlardan ve diğer yaratılan varlıklardan farklı olarak yaratıldığını, bu farklılıktan dolayı imanın gerekli ve zaruri olduğunu belirtir. Ayrıca yeryüzünden, gökyüzünden, yıldızlardan, Dünya üzerinde var olan eşyadan örnekler vererek, insanı Allah’ın varlığı ile ilgili tefekküre sevk edecek çeşitli sorular sormaktadır.¹⁷⁴

Dinin fitratına sahip olan bir Müslümanın sarsılmaz ve sağlam bir imana sahip olması içinde şunları bilmesi gerektiğini de savunmaktadır:

“Eyvela dinsizlik hadd-i zatında nedir? Onu ne gibi esbab tevliid eder? İlim ile iman arasındaki münasebet neden ibarettir? Bunlar birbirine münafimidir yoksa ikisi de lazımmelzüm kabilinden midir, yahud muhtelif elfaz ile ifade olunur aynı şey midir?”

Saniyen maddiyyûn tarafından erbâb-ı edyana ilka olunan şübühât ne gibi şeylerdir? Bunlar tedkik olunur, muhakemeye çekilirse ne netice ihraz edilir?”¹⁷⁵

İkinci bölümde ise imandan bahsederek insanlığın iman itibarıyla üç mühim evre geçirdiğini ifade eden Ferîd Vecdî, bu evreleri; “Devr-i Fıtrat, Devr-i Felsefe, Devr-i İlm” olarak sıralamıştır. Yaşamış olduğu dönemi ise “Devr-i Fıtrat ve Tabi’at” olarak isimlendirmiştir.¹⁷⁶

Ferîd Vecdî, Devr-i Fıtratı şu şekilde açıklamaktadır:

¹⁷² Muhammed Ferid Vecdi, “Hadika-i Fikriyye”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 279.

¹⁷³ Vecdi, “Sırât-ı Müstakîm”, 1909, 2: 280.

¹⁷⁴ Muhammed Ferid Vecdi, “Hadika-i Fikriyye”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 24.

¹⁷⁵ Vecdi, “Hadika-i Fikriyye”, 2: 26.

¹⁷⁶ Muhammed Ferid Vecdi, “Hadika-i Fikriyye”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 38,53,69.

“...İnsanlar iman-ı fıtrî ile mü'min oldukları için ihtisaset-ı kalbiyyelerinden başka bir sa'ik olmaksızın Halik-ı Hakime karşı arz-ı zarurî ile bilirler idi. Hatta bu ihtiyaç kendilerince yemek, içmek ihtiyacından aşacağı kalmazdı.”¹⁷⁷

Devr-i Felsefe de ise; aklın, eşyanın üzerindeki perdeleri kaldırdığını ve fikirlerin derin konular üzerinde dolaşmaya başladığını anlatmaktadır. Akıl bilinmeyi keşfetmeye başlamıştır. Bu devirde inanç esaslarına karşı aykırı şüphelerin oluşmasıyla filozoflar ile kelim âlimleri arasında mücadeleler baş göstermiştir.¹⁷⁸

Üçüncü devir olarak isimlendirdiği “Devr-i İlm” döneminin ise 16. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettiğini söylemektedir. Bu devirde tabii ilimler ile dini ilimler arasındaki çekişmede tabii ilimlerin galip geldiğini, bu nedenle din âlimlerinin akli delillerden hüküm çıkarmayı ve fikir yürütmeyi yasaklamaya kadar gittiklerini açıklamaktadır. Bu durum neticesinde de artık dinsizlerin sözleri halk arasında itibar görüp vacipmiş gibi anlaşılmaya başlanmıştır.¹⁷⁹

Yaşadığı devir ise insanların zan ve şüpheden münezze, yaratılışına en uygun olan hak dine dönmesini ve insanın dinini araştırmasını kapsamaktadır.¹⁸⁰

Bu devirlerin izahatından sonra eserinde maddecilerin şüpheleri ve yalanları konusu üzerine epeyce izahatta bulunan Ferîd Vecdî, Batılı yazarlardan ve filozoflardan örnekler vererek gerekli açıklamaları yaptıktan sonra kendi eleştirilerini sıralamaktadır. Maddecilerin tezlerini, yine Batılı filozofların görüşlerini delil olarak gösterip çürütmektedir.

İlim ve dinsizliği ele alan Ferîd Vecdî Batı'da zuhur eden ve akideyi bozan fikri akımları savunan kişilerin, görüşlerinden örnekleme yaparak bu kişileri eleştirmektedir. Allah'ı inkâr etmenin ilmi veriler ile olamayacağını, tam aksine ilmi verilerin Allah'ın varlığını ispatladığını eserinde örnekler vererek açıklamaktadır. Maddecilerin vermiş olduğu misallerde ilim ne bir şeyi inkâr etmekte ne de ispat etmektedir, diyen Ferîd Vecdî ilmin vazifesinin araştırmak olduğunu anlatmaktadır. Ve bu araştırma kişiyi her şeyin yaratıcısı olan Allah'a götürecektir. Maddecilerin vermiş olduğu misallerin sadece

¹⁷⁷ Muhammed Ferid Vecdi, “Hadika-i Fikriye”, *Sırat-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 37.

¹⁷⁸ Vecdi, “Hadika-i Fikriye”, 1909, 2: 38.

¹⁷⁹ Vecdi, “Hadika-i Fikriye”, 1909, 2: 38.

¹⁸⁰ Vecdi, “Hadika-i Fikriye”, 1909, 2: 38.

cahilleri kandıracağını, dalalete düşüreceğini, ilim ehline bu misallerin hiçbir şey yapamayacağını dile getirmektedir.¹⁸¹

“Madde ve Maddenin Ötesi” konu başlığında ise Ferîd Vecdî, maddecilerin dünya hayatı ve ahiret hayatı hakkındaki görüşlerine eleştiriler getirmektedir. Maddeciler ve onların izini takip edenler ruhun mevcudiyeti ile ilgili Müslümanların ahiret inancının bozulduğunu zannederler. İnsanların sonunda bu akideyi terk ettiğini, hayatın başlangıcının ve sonunun madde olduğunu, cennet cehennem gibi şeylerin yine insanlar tarafından uydurulduğunu düşünmektedirler. Bu düşüncelerin Batı’da maddeciler arasında alabildiğine yaygın olduğu anlatılmaktadır. Ancak Ferîd Vecdî hakikatin böyle olmadığını bu bölümde dile getirerek garb ehlinden bu düşüncede olan kişilere de eleştiriler yöneltmektedir. Ayrıca darwincilerin ve pozitivistlerin yazmış olduğu eserlere de değinen Ferîd Vecdî, konu ile ilgili olarak yazılan bu eserlerden misaller verip savundukları tezleri yine kendi misalleri üzerinde tek tek çürütmek için birçok açıklamalar yapmıştır.¹⁸² Batılı yazarların ruh ile ilgili açıklamalarına karşın, birçok akli delil sunan Ferîd Vecdî, Kur’an-ı Kerim’den birçok ayeti de delil olarak göstermiştir.¹⁸³

“İnsanlığın Fıtratı Ülâya Geri Dönüşü” başlığı altında ise önceki bölümlerde zikretmiş olduğu konulardan bahisle insanların akidelerini izahata çalıştığını ifade eden Ferîd Vecdî, İslam dininin fıtrat dini olduğunu, ilim ilerledikçe İslam’ın da ilerleyeceğini dolayısıyla insanların akidelerinin bu batıl fikri akımlardan temizleneceğini izah etmektedir.

4.1.2. Sefirü'l-İslam ilâ Sâ'iri'l-Akvam (Kahire 1907)

Japonya’da düzenlenen kongreye sağlık problemleri nedeniyle gidemeyen Muhammed Ferîd Vecdî, kongrede okunmak üzere bu risaleyi göndermiştir. Temelde İslam dini bahisle yazılan bu eser itikadi birçok konuyu da içerisinde barındırmaktadır. Ferîd Vecdî bu eserinde İslam dininin yeni bir din olmadığını; peygambere, vahiy yoluyla gelen şerefli bir din olduğunu söylemektedir. Ayetlerden örnekler vererek Peygamber Efendimizin belirli bir ümmete yeni bir din tesis etmek için değil de daha önce gönderilen

¹⁸¹ Muhammed Ferid Vecdi, “Hadika-i Fikriye”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1909, 2: 191-192.

¹⁸² Muhammed Ferid Vecdi, “Hadika-i Fikriyye Madde ve Mavera-yı Madde”, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, 1909, 2: 221-223.

¹⁸³ Vecdi, “Sırât-ı Müstakîm”, 1909, 2: 278-280.

peygamberlerin tebliğ ettiği ancak ümmetleri tarafından tahrif edilen dini ıslah etmek ve insanları hidayete ulaştırmak için geldiğini belirtmektedir.

Müellif geçmişte gönderilen peygamberlere ve kendilerine indirilenlere iman etmenin dinin hakikatlerinden olduğunu vurgular. Hz. Musa'ya, Hz. İsa'ya ve risaletle görevlendirilen diğer peygamberlere ayırt etmeksizin iman etmenin gerekliliğinden bahseder. Çünkü gönderilen bütün peygamberler tek bir hakikati anlatmak için gönderilmişlerdir. Allah'u Teâla her ümmete bir peygamber göndermiş ve gönderilen bu elçiler kendilerine vahiy edileni ümmetlerine tebliğ etmişlerdir. Ancak bu elçiler tek bir hakikati tebliğ etmiş olsalar da bu elçilerin tebliğleri umumi olmayıp kendi ümmetleri ile sınırlı kalmıştır. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in tebliği ise umumi olup tüm insanlığa hakikatleri açıklamaktadır.¹⁸⁴

Japonya'daki kongreye göndermiş olduğu yazıda Ferîd Vecdî İslam dini hakkında maddeler halinde şu konuları ele almaktadır:

İlk olarak değindiği konu; İslam dini ilahi vahiy ile olan dinlerin en sonuncusudur. Bu nedendir ki İslam dininin diğer dinlere göre imtiyazı açıktır. Zira her şeyin ahiri geçmişinde olmayan imtiyaz ve mükemmellikte olduğu aşikardır.

İkinci olarak değindiği konu ise, Kur'an'da açıkça belirtildiği üzere Peygamberimiz Hz. Muhammed (as.), peygamberlerin sonuncusu olup tüm insanlığa gönderilmiştir. Ve bu durum diğer hiçbir peygamber için söz konusu değildir. Onlar kendi ümmetlerine gönderilmişlerdir.

Üçüncü olarak değindiği konu; İslam dini umumi olduğu zaman Allah'ın şeriatına uygun olarak renk ve ırk ayrımı gözetmeksizin tüm kavimlerin imtiyazlarını kaldırılmıştır.

Dördüncü olarak değindiği konu; Kur'an'ın nasihati, öğütleri, irşat ve hidayeti özel bir kavme olmayıp hitabı insanlığın tamamıdır.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Muhammed Ferid Vecdi, "Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam", *Sırat-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Ahmed Cemal Hüsnüfendizade, 1908, 1: 266-268.

¹⁸⁵ Muhammed Ferid Vecdi, "Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam", *Sırat-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Ahmed Cemal Hüsnüfendizade, 1908, 1: 283-284.

Beşinci olarak değindiği konu; Kur'an-ı Kerim ilahi kanunlar, ahlaki ve toplumsal konular ile asli esasları ve genel kanunları ihtiva etmektedir. Cüz'i ve fer'i konular, kitap ve sünnetten hüküm çıkarma gücüne sahip olan ehli içtihadı bırakılmıştır.

Altıncı olarak ele aldığı konu; dini hoşgörü ve din hürriyetinin, İslam dininin esaslarından olduğudur.¹⁸⁶

Yedinci olarak değindiği konu; İslam, kişiyi herhangi bir inanca ve dine inanmada serbest bırakmıştır. Her insan akıl ve iradesi ile kendisine seçmiş olduğu dini yaşama noktasında hürdür.

Sekizinci olarak değindiği konu; İslam, kişinin ilmi ve gücü nispetinde sahip olduğu malıyla, işiyle, hayal ettikleriyle Cenab-ı Hakk'a teslim olup yönelmesini esas alır. İslam, felsefeyi ve içerdiği konuları, örf ve adetleri, dinleri ve ihtilaflarını, ümmetleri ve yapmış oldukları münakaşaları, varlığı ve ona nispet edilenleri terk edip huşu içerisinde olan safi bir kalp ile yeryüzünün ve gökyüzünün kayyumû olan Allah'a yönelmektir.¹⁸⁷

İslam dini hakkında maddeler halinde açıklamalarda bulunan Ferîd Vecdî daha sonra Peygamber Efendimiz'in nübüvveti ile ilgili konulara değinmiştir.¹⁸⁸

4.1.3. El-Mer'etü'l-Müslime (Kahire 1902)

Muhammed Ferîd Vecdî'nin o dönemde kadınlar ile ilgili yapılan tartışmalar üzerine kaleme aldığı bu eser, ilk olarak 1901 yılında Kahire'de Terakki Matbaasında basılmıştır. İkinci baskısı ise Hindiye Matbaasında 1912 yılında yapılmıştır.¹⁸⁹ Ayrıca bu eser Mehmet Akif Ersoy tarafından tercüme edilerek Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanmıştır.

Bu eser daha sonra 1972 yılında Mahmud Çamdibi tarafından sadeleştirilip yeniden basılmıştır. Ayrıca bu eseri 2013 yılında Muhammed Yetim'de sadeleştirip tekrardan yayımlanmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Vecdî, "Sırât-ı Müstakîm", 1908, 1: 284.

¹⁸⁷ Muhammed Ferid Vecdi, "Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam", *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Ahmed Cemal Hüsnüefendizade, 1909, 1: 324.

¹⁸⁸ Muhammed Ferid Vecdi, "Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam", *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Ahmed Cemal Hüsnüefendizade, 1909, 1: 339-341.

¹⁸⁹ Mehmet Soysaldı, *Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1990), 24.

¹⁹⁰ Soysaldı, *Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*, 24.

Ferîd Vecdî o dönemde kadınlarla ilgili sıkça yapılan tartışmalar neticesinde özellikle de Kasım Emin (1863-1908)'nin yazmış olduğu el-Mer'etü'l-Cedide adlı eserine reddiye olarak kaleme aldığı bu eseri: ön söz, 13 bölümden ve bir hatimeden oluşturarak yazmıştır.

Birinci fasılda “Kadın nedir?” sorusuna cevap verirken; kadının şerefli bir mahlûk olduğunu ve yüce yaratıcının kadını insanlığın çoğalması için yarattığını ve bu görevin çok ulvi bir görev olduğunu anlatmaktadır. Allah kadını yaratırken yüklemiş olduğu bu vazifeden dolayı azalarını da buna uygun yaratmıştır. Yazısının devamında Batılı yazarların kadına yüklemiş oldukları misyonu eleştirmektedir. Yüklenen bu misyonların ise kadını sapkın durumlar içerisine sürükleyip kadının kemali hakikatini kaybetmesine sebep olduğunu belirtir. Eleştirilerine devam eden Ferîd Vecdî, bu bölümün sonunda kadınlara nasihatte bulunarak Batıların ve onlara yoldaşlık edenlerin eserlerini okumamalarını, yazılan bu eserlerin kendilerini helak edici olduğunu ve daha vahim bir esaret içerisine koyduğunu dile getirmektedir.¹⁹¹

İkinci fasılda müellifimiz, “Kadının tabii görevi nedir?” sorusuna cevap vermektedir. Kadının tabii görevinin, hamilelik dönemi, çocuğu doğurması, emzirmesi ve gereken terbiyeyi vermesi olarak tanımlayan müellifimiz, bu görevin ulvi bir görev olduğunu, bu hususta erkeğin kadına ortak olmasının imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. Ferîd Vecdî, çeşitli sebeplerle kadını bu ulvi görevden alı koymanın beraberinde birçok sorunu getireceğini ve kadının yaratılışına asi bir tutum sergileyeceğini dile getirmektedir. Kadının hamilelik döneminde yaşadığı ruh halini bilimsel yollarla izah eden müellifimiz, bu dönemde kadının yaptıklarının karnındaki cenine olan etkilerini anlatmaktadır. Doğduktan sonra çocuğun anneye muhtaç olmasının da önemine vurgu yapan Ferîd Vecdî, çocuğun yaşayıp büyümesinin annesinin eliyle olacağını söylemektedir. Hastalıklardan korunması gibi durumlarda anne sütünün ne kadar ehemmiyet arz ettiğini dile getirmektedir. Sadece anne ve çocuğunu değil, tüm toplumu ilgilendiren çocuğun terbiyesi hususunda annenin bu dönemde en mukaddes ve özen göstermesi gereken bir vazife ile karşı karşıya kaldığını vurgular. Bu dönemde kadının erkek işleri ile uğraşması ve çocuğunun terbiyesini ihmal etmesi, çocuğun büyüdüğünde başkaları için musibet olmasına, ülkesine ve milletine faydası

¹⁹¹ Muhammed Ferid Vecdi, *Müslüman Kadını*, trc. Mehmed Akif (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 29-34.

dokunmayacak bir birey haline gelmesine sebep olacaktır. Bu dönemde gayb âleminden, müşahede ettiğimiz âleme gelen çocuk, bütün ahlaki kötülüklerden uzak, nefsanî ayıplardan beri bir şekildedir. Bu dönemde göreceği terbiyenin kalan hayatını olumlu ve olumsuz etkileyeceğini kaleme alan müellifimiz alacağı terbiyenin ileride çocukta cesarete, cömertliğe, güler yüzlülüğe ya da korkaklığa, cimriliğe ve asık suratlılığa dönüşeceğini anlatmaktadır.¹⁹²

Üçüncü fasılda ise müellifimiz, “Kadın, beden ve ruhen erkekle bir olabilir mi?” sorusunu cevaplamaktadır. Ferîd Vecdî Batı’da kadınlar tarafından erkeklerin nüfuz etmiş oldukları alanlara müdahalesinin, Doğu’ya da sirayet etmesini ve kadın ile erkeğin bir olduğunun savunulmasının yanlışlığını anlatmaktadır.

Kadın ve erkeğin sosyolojik, psikolojik ve anatomik anlamda bir olmadığını yine Batılı yazarlardan örnekler vererek açıklamaktadır. Allah’ın yaratılış icabı kadın ve erkeği farklı yaratması ve erkeğe farklı, kadına farklı vazifeler yüklemesini izah eden müellifimiz; kadının erkek ile bir olmadığını, kadının ulvî bir görevi olduğunu ve bu görevi yerine getiren kadının “mükemmel kadın” olduğunu bu fasılda anlatmaktadır.¹⁹³

Dördüncü fasılda müellifimiz; “Kadın erkeğin himayesi altında bulunmalı mıdır?” sorusuna izahatlar getirmektedir. Ferîd Vecdî, her şeyi yaratan Allah’ın, bu yaratmayı adalet ve hikmetle yaptığını ve her şeyi bir düzen içerisinde var ettiğini izah eder. Bu düzendir ki Allah kadın ile erkeği birbirinden farklı var etmiştir. Anatomik olarak kadının ve erkeğin fizyolojik yapısı birbirinden farklıdır diyen müellifimiz, kadının erkeğin himayesinde olmasını zorunluluk olarak görmektedir.

Kadının ulvîliği ve kendisindeki manevî kemalatın açığa çıkması, erkeğin nüfuzunu ve hakimiyetini kabul etmesiyle olacağını söylemektedir. Ayrıca “el-Mer’etü’l-Cedide’deki” bazı pasajları ele alarak, bu pasajlarda savunulan görüşlere eleştiriler getirmektedir.¹⁹⁴

Beşinci fasıl müellifimizin “Kadın, dış işlerde erkeğe ortaklık edebilir mi?” sorusunu yanıtlamış olduğu fasıldır. Ferîd Vecdî, kadınlar için en büyük zulmün ve

¹⁹² Vecdî, *Müslüman Kadını*, 35-41.

¹⁹³ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 45-52.

¹⁹⁴ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 53-75.

esaretin erkekler ile omuz omuza bir lokma ekmek bulmak için medeniyetin korkunç kavgalarının arasına sürüklenmekle olacağını savunur.

Kadınların incelikleri ile şefkat ve merhamet dolu kalplerinin fabrikalarda ve sokaklarda çalışmasına engel teşkil ettiğine vurgu yapan müellifimiz, bu durumun kadına yüklenen esaretin en son derecesi olduğunu anlatmaktadır. Kadınların sanayi ile uğraşmalarını ve iş hayatında kadınların sayısının artmasını savunan ve bu minvalde eser kaleme alanları eleştiren Ferîd Vecdî, bu durumun bizim sosyal yapımıza tamamen ters bir yaşam tarzı olması hasebiyle karşı çıktığını ve bunun sosyal yapımıza olan negatif tesirlerini de örneklemeler ile izah etmektedir.¹⁹⁵

Altınca fasılda, “Kadının fitratında, erkek işlerine girişebileceğini gösterir bir şey var mıdır?” sorusuna müellifimiz tarafından izahatlar yapılmaktadır. Ferîd Vecdî Cenab-ı Hakk’ın bu âlemi bir düzen içerisinde hikmetle yarattığını ve bundan mütevellid yaratılış gayelerine göre uzuvlar bahşettiğini anlatmaktadır. Örnek olarak etçil ve otçul hayvanların dişlerini ve anatomik yapısını anlatan müellifimiz, kadınların erkek işleriyle uğraşmalarının kendi tabii yaratılışına karşı haddi aşmak olduğunu ve fitrat gereği kendilerine çizilen dairenin dışına çıkmak olduğunu söylemektedir.

Fıtrat itibariyle kadınların yaratılış icabı erkeğin bulunduğu âlemden başka bir âlemde yaşaması zaruridir, diyen Ferîd Vecdî, kadınların dış işlerde erkekler ile beraber çalışılmasına müsaade edilen memleketlerde kadınların durumlarının mahlûkat içerisinde en perişan, en sefil, en dar gelirli olduğunu eklemektedir. Bu nedenle fitrat dinine inanan Müslümanların, fitrat hükümlerine ters düşen diğer ümmetleri taklit etmekten vazgeçmesi gerektiğini savunan müellifimiz, Batı’yı bu anlamda taklit etmenin biz Müslümanları helak edici hastalıklara sevk edeceğini de önemle belirtmektedir.¹⁹⁶

Yedinci fasılda, “Bazı memleketlerde kadınların erkek işlerine girişmekte olmaları devam edecek mi” sorusuna müellifimiz tarafından cevap verilmektedir. Talak suresinin ilk ayetiyle “... *Kim Allah’ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur...*”¹⁹⁷ bu fasıla başlayan Ferîd Vecdî, tabiatta özel bir nizamın mevcut olduğunu ve insanın bu nizama karşı durması ya da haddi aşması halinde, tabiatın bu insanı tabiat aleminden

¹⁹⁵ Vecdi, *Müslüman Kadını*, 76-92.

¹⁹⁶ Vecdi, *Müslüman Kadını*, 93-99.

¹⁹⁷ Talak 65/1 *Kur’an-ı Kerim Meali*.

atacağını veya dengeli tavırlara dönmeye mecbur kılacağını bizlere anlatmaktadır. Kadın cinsine has bir kemal vardır diyen müellifimiz, kadının bu kemale ulaşmasının ancak eş, anne olması, çocuğuna iyi terbiye vermesi ve evinin işlerini idare etmesiyle olacağını söylemektedir.¹⁹⁸

“Kadın erkekten kaçmalı mı?” sorusunu sekizinci fasılda yanıtlayan Ferîd Vecdî, kadının erkek üzerinde; erkeğinde kadın üzerinde birtakım haklarının olduğunu söylemektedir. Erkek kadının nafakasını çıkarır buna karşı kadın da erkeğin reisliğini kabul etmelidir, diyen müellifimiz, fitrat gereği olan bu durumun Batılı çevrelerce mahvedilmek istense de kadın ve erkeğin birbirini tamamlamak üzere yaratıldığını belirtmektedir. Bu nedenle yaratılan bu iki mahlûk arasında bağımsızlık ifadesi yanlıştır.¹⁹⁹

Dokuzuncu fasılda cevabı aranan soru, ”Tesettür kadınların esaret nişanı mıdır, yoksa hürriyetlerinin teminatı mıdır?” Ferîd Vecdî’ye göre tesettür, kadınlar için bağımsızlığının teminatıdır. Erkeklerin baskı ve zorbalıklarından korunmak için bir garantidir. Müellifimiz bu fasılda Roma Devleti’nden örnekler vermektedir. Avrupa’daki medeniyetlerin temelini oluşturan Roma Devleti’nin ihtişamlı günlerini ve daha sonra çöküşünü anlatan Ferîd Vecdî, kadınları bir meta olarak görmeye başlayan, evlerinden çıkartan, kendi rezil hevesleri için kullanan Romalılar çöküntüye mahkûm olmuşlardır, demektedir. Bu gün Batı’da aynı durum olduğunu bizlere anlatan müellifimiz, kadınların erkeklerin elinde bir oyuncak olmamak için tesettüre girmelerinin kendileri için hayırlı olacağını dile getirmektedir.²⁰⁰

Onuncu fasılda ise müellifimiz “Tesettür, kadınların ilerleyip gelişmelerine mani midir?” sorusunu cevaplamaktadır. Bu fasılda müellifimiz, el-Mer’etü’l-Cedide eserinde tesettür ile ilgili kaleme alınan yazıları ele alıp eleştirileri ardı sıra yapmaktadır. Bu eserde tesettürün kadınların özgürlüklerini elinden aldığı, eğitimlerine engel olduğu, karı ile kocayı akli ve ahlaki bir hayat sürmekten alıkoyduğu gibi öne sürülen varsayımlara müellifimiz tek tek örnekler ile cevap vermektedir. Ferîd Vecdî, tesettüre riayet eden

¹⁹⁸ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 100-108.

¹⁹⁹ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 109-116.

²⁰⁰ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 117-136.

ümmei, görünen veya görünmeyen azaları tamamıyla çalışan sıhhatli bir bedene sahip insana benzetmektedir.²⁰¹

On birinci fasılda, “Tesettür kalkar mı?” sorusu müellifimiz tarafından cevaplanmaktadır. Ferîd Vecdî, kadının tesettürünün kalkması, kadının fıtratına asi olması, ulvi vazifesinin dışına çıkması, esaret altına girmesi olarak nitelendirir. Tesettürün ortadan kalkmasıyla bahse konu olan içtimai hastalıkların, milli varlığımızı sarsan diğer hastalıklar ile birleşmesiyle öldürücü bir afet meydana getireceğini önemle vurgulamaktadır.²⁰²

“Sırf maddi olan Batı medeniyetinin kadınları, acaba mükemmelleşmiş kadınlar mıdır?” sorusuna on ikinci fasılda müellifimiz cevap vermektedir. Bu fasılda, Batı medeniyetine mensup olanların, kendilerinde mükemmelleşmiş kadının olmadığını itiraf ettiklerini söyleyen müellifimiz, Batı’nın mevcut toplumsal yapısının kadınları, kemale ulaştırmaktan öte; onları asıl vazifelerinden uzaklaştırarak yaratılış kanunlarına ters bir yol tutmaya sevk ettiğini söylemektedir. Dış görünüşlerine aldanıp Batılı kadınların örnek alınmamasını söyleyen müellifimiz, böyle bir tutum ve davranış içerisine girildiği takdirde akıbetin çok acı olacağını da özellikle vurgulamaktadır.²⁰³

Ferîd Vecdî, İngiliz gazeteci ve yazar Samuel Smiles (1812-1904)’in şu sözlerini örnek göstererek durumun vahametine dikkat çekmektedir.

“Kadınları, fabrikalarda çalışmaya sevk eden nizam, servet-i memleket nokta-i nazarından ne olursa olsun neticede bünyan-ı hayat-ı aliyeyi hadimdir. Zira bu nizam evin heykeline hücum ediyor, erkan-ı aileyi yıkıp deviriyor, revabıt-ı ictimaiyyeyi koparıyor. Bu nizam zevceyi zevcinden, evladından, akrabasından ayırdığı için kendine has bir tarz alarak kadının ahlakını bozmaktan başka bir netice vermiyor...”²⁰⁴

On üçüncü ve son fasılda ise Ferîd Vecdî, “Kadınların halini ıslah için hangi eğitim tarzı daha uygundur?” sorusunu yanıtlamaktadır. Batı’da kültür ve medeniyet adına gelişmiş olarak kabul edilen Fransa, İngiltere ve Amerika gibi ülkelerden örnekler vererek kadınlara bu ülkelerdeki gibi bir eğitimin verilip verilmeyeceğini izah eder. Müellifimiz, Batılı ilim adamlarının tespitlerinden yola çıkarak Müslüman kadınlara Batılı eğitimin

²⁰¹ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 137-151.

²⁰² Vecdî, *Müslüman Kadını*, 152-156.

²⁰³ Vecdî, *Müslüman Kadını*, 157-170.

²⁰⁴ Muhammed Ferid Vecdî, “Müslüman Kadını”, *Sirât-ı Müstakîm Mecmuası*, 1908, 1: 240.

verilemeyeceğini anlatmaktadır. Bu bağlamda ayet ve hadislerden bahisle, kitap ve sünnetin ışığında kadınlara eğitimin verilmesinin daha doğru olduğunu söylemektedir.²⁰⁵

4.1.4. El-İslam Fi'asri'l-İlm (Kahire 1901)

İlk baskısı Terakki Matbaasında 1901 yılında yayımlanan bu eser, iki ciltten oluşmaktadır. Ferîd Vecdî, insanın yaratılış amacı, İslam medeniyeti, medeniyet çeşitleri gibi konuları ele almış, ayrıca Batılı ilim adamlarının ruh, din ve İslam hakkında ileri sürmüş oldukları görüşlere cevap vermek adına bu eseri kaleme almıştır.²⁰⁶

Birinci cilt; insan, insanın kendini ve mahiyetini bilmesi, medeniyet, peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed'in hayatı, metafizik, ruh bilimi madde ve ötesi gibi konuların ele alındığı dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde insan konusuna değinen müellifimiz, insanın akli ve dini tarihine değinir. İnsana etki eden faktörlerin yanı sıra Yunan felsefesinin ortaya çıkışı ve insanlara etkisinden bahsetmektedir.²⁰⁷

İkinci bölümde ise Ferîd Vecdî, medeniyet konusunu ele almaktadır. Fakat ele almış olduğu medeniyet, uygarlık anlamındaki maddi medeniyet olmayıp insanın kemale ermesi, olgunlaşması anlamında medeniyet konusunu içermektedir.²⁰⁸

Üçüncü bölümde ise müellifimiz, Hz. Muhammed'in hayatına ve mucizelerine değinmektedir. Hissi mucizeleri, haberi mucizeleri ve akli mucizeleri ele alırken hem Hz. Muhammed'in mucizelerini değerlendirmiş hem de daha önceki peygamberlerin mucizelerine değinmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in yapmış olduğu değişiklikleri anlatırken müellifimiz, yapılan bu değişikliklerin günümüze olan etkilerine de değinmiştir.²⁰⁹

Dördüncü bölümde ise metafizik âlem ve ruh bilimini konu edinen müellifimiz, din ve ilim arasındaki uyumu kanıtlamaya çalışmıştır.²¹⁰

²⁰⁵ Vecdi, *Müslüman Kadını*, 171-175.

²⁰⁶ el-Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü't-Teyfik Beyne'l-İlmi ve'd-Dîn*, 22.

²⁰⁷ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 83-84.

²⁰⁸ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 83-85.

²⁰⁹ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 85-86.

²¹⁰ el-Hâciri, *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*, 86.

İkinci cilt ise, İslam nedir? Felsefe, toplumsal konular, madde ve ötesi, keramet, olağanüstü durumlar, ümmetin düşmüş olduğu hastalıklar ve çözümleri, toplumsal fesat bize nereden geldi? Müslümanlar katında ilim, nübüvvet, ilim asrında İslam'ın vazifesi, darwinizm gibi konuların ele alındığı on iki kısımdan oluşmaktadır.²¹¹

4.1.5. El-İslam Dinü'l-Medeniyye (Kahire 1899)

Muhammed Ferîd Vecdî'nin kaleme aldığı bu eserin 1904 yılında ilk baskısı yapılmıştır. Eser, el-Medeniyye ve'l-İslam, Tatbiku'd-diyaniyye'l-İslamiyye, el-İslam dinü'l-İlm ve'l-medeniyye adlarıyla da bilinmektedir.²¹²

Ferîd Vecdî bu eserini yazmasındaki amacının modern çağda ilim adamlarının ve bilim öğrencilerinin İslam'ı inkâr edemeyeceklerini ve İslam dininde bir eksiklik bulamayacaklarını ispatlamak olduğunu belirtmektedir. Bunu yaparken İslam'ın ilk asrında olduğu gibi bid'at ve hurafelerden temizlenmiş bir şekilde ifade edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Müellifimiz bu eserinde İslam'ın temellerini ve öğretilerini izah ederken, Batı'nın rüzgârına kapılan Müslümanlara da düştükleri durumdan ötürü gerekli ikazları yapmaktadır. Birçok ayet ve hadisten örnekler verirken İslam medeniyetinin evrenselliğini, vahiy ve akıl üzerine bina edilmiş olduğunu ve insanı merkeze aldığını ifade etmektedir.²¹³

Ferîd Vecdî, bu eserinde İslam medeniyetinin haricinde; din ve ilim ilişkisi, insan hürriyeti, aile ve toplum, yanlış itikadın düzeltilmesi, insanın hürriyeti için cihad etmesi, kişinin nefsinin kuşkulardan arındırıp güzel ahlak ile nitelendirmesi gibi konuları da ele almaktadır.²¹⁴

Ferîd Vecdî'nin bu eserini Abdullah Babi, *Diyanet-i İslamiyye'nin Kavaid-i Medeniyyeye Tatbiki veya Burhan-ı Satı* adıyla, Kadir Zakiri Ugan (1878-1954) ise *Medeniyet ve İslam* adıyla Türkçeye çevirmiştir.²¹⁵

²¹¹ Muhammed Ferid Vecdi, *el-İslam Fi Asri'l-İlm* (Beyrut: Daru'l Kitabi'l-Arabi, trs), 2: 371-811.

²¹² Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

²¹³ Muhammed Ferid Vecdi, *el-İslam Dinü'l-Medeniyye* (Mısır: Daru'l-Terakki, 1901), 5-12.

²¹⁴ Soysaldı, *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*, 25.

²¹⁵ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

4.1.6. El-İslam Dinü'l-Hidaye ve'l-İslah (Kahire 1940)

Ferîd Vecdî'nin ömrünün son çeyreğinde kaleme aldığı bu eser, “Mesailü fi'l İlm” adlı kitaba karşı bir reddiyedir. Amerika Üniversitesinde kaleme alınan Mesailü fi'l İlm adlı eserde İslam'a, Kur'an'a ve Peygamber'e karşı yapılan eleştiriler ve karalama çabalarına karşı müellifimiz de ilk olarak El-Cihad isimli gazetede yazmış olduğu makaleler ile cevap vermiş, daha sonra yazılan bu makaleler kitap haline getirilip 1932 yılında ilk olarak Dairetu Me'arif Matbaasında basılmıştır.²¹⁶

1962 yılında ise bu eser Tahir et-Tanahi tarafından, Ferîd Vecdî'nin “*Mühimmetü 'd-Dini 'l-İslamiyyi fi 'l-Alem*” başlığı altında Ezher dergisinde neşretmiş olduğu makaleleri eklemesiyle Daru'l Hilal Matbaasında yeniden basılmıştır.

Bu eser; vahiy, din, insanların dine olan ihtiyacı, İslam şeriatı gibi konuları da ihtiva etmektedir.²¹⁷

4.1.7. Nakdü Kitab Fi's-Şi'ri'l-Cahili (Kahire 1926)

1926 yılında Dairetü'l Mearif Matbaasında basılan bu eser, Taha Hüseyin(1889-1973)'in 1926 yılında kaleme aldığı ve neşrinden hemen sonra toplatılan “Eş-Şi'ri'l Cahili” isimli kitabına reddiye olarak yazılmıştır.²¹⁸

Ferîd Vecdî bu eserinde, Taha Hüseyin'in yazmış olduğu eserinin tahlilini yaparak eserdeki hataları bizlere anlatmakta ve eser hakkında eleştiriler yapmaktadır.

4.1.8 Es-Siretü'l Muhammediye (Kahire 1993)

Ferîd Vecdî'nin, gazete ve dergilerde; nübüvvet, vahiy, Peygamber'in hayatı, mucize gibi konuları ihtiva eden makalelerinin daha sonra Muhammed Receb Beyyumi tarafından kitap haline getirildiği eseridir.²¹⁹

Ferîd Vecdî, Siretü'l Muhammediye hakkındaki sözlerinin başında çağın aydınlarına eleştiriler getirmektedir. Ona göre çağın aydınları geçmişe müracaat etmeden tarihi olayları olduğu gibi aktarmaktadırlar.²²⁰

²¹⁶ Soysaldı, *Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafu 'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*, 28.

²¹⁷ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 395.

²¹⁸ Şükran Fazlıoğlu, “Taha Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39: 378.

²¹⁹ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 395.

²²⁰ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve 'l Müfekkiri 'l-Mevsui*, 172.

Ferîd Vecdî, Sireti-Nebeviyyenin hiçbir konuda İslam'dan ayrı düşünemeyeceğini; çünkü Siret'in Kur'an-ı Kerim'in bildirmiş olduğu konuların pratik bir uygulaması olduğunu ifade etmektedir. Ona göre peygamberliğin gerçekliği ve vahyin imkânına dair akli deliller açıkça ortadadır. Ancak, çağın gerekleri doğrultusunda peygamberliğin deneysel metotlarla ispatı zaruridir.²²¹

Receb Beyyumi de, Ferîd Vecdî'nin bu eserini açıklarken, müellifimiz hakkında şu sözleri sarf etmektedir: "*Ferîd Vecdî'nin bu eserde ki çabası Dünya'da ki İslam misyonunu açıklamak ve insanları karanlıktan aydınlığa çıkararak şeyin ne olduğunu izah etmektir.*"²²²

4.1.9 Lord Kromer ve'l-İslam (Kahire 1908)

1908 yılında Ferîd Vecdî'nin kaleme aldığı bu eser Lord Kromer'e karşı bir reddiyedir. Ünlü Müsteşrik Lord Kromer'in, İslam'ın siyasi ve toplumsal bir düzen kurmaktan aciz bir durumda olduğunu iddia etmesi üzerine müellifimiz de Lord Kromer'e karşı böyle bir reddiye kaleme almıştır.²²³

4.2 Diğer Sahalardaki Eserleri

4.2.1 El-Felsefeti'l-Hakka Fi Beda'i'i'l-Ekvan (Kahire 1895)

Ferîd Vecdî'nin gençlik yıllarında yazdığı bu eserin ilk baskısı 1895 yılında Abdurrezzak Matbaasında yapılmıştır. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanan bu eser bir mukaddime, dört bölüm ve bir hatimedden oluşmaktadır.

Ferîd Vecdî eserinin açıklamasını şu şekilde yapmaktadır:

"Mukaddime, İnsandan ve insana müte'allik ahvaldan bahs edecek, Faslı evvel: Aca'ibi Kâ'inatı tedkik edecek. Faslı sani: İnsanın ilmi nefis ve hikmet- vücûd nokta-i nazarından gara'ib-i ahvalinden bahis olacak ve bu bahisde meşahir-i ulemanın sözleriyle istihsad edilecek. Faslı salis: Hayvanat ile enva-ı acibesini mevki-i bahse

²²¹ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve'l Müfekkiri 'l-Mevsui*, 170-174.

²²² el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve'l Müfekkiri 'l-Mevsui*, 170.

²²³ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

koyacak. *Faşlı rabi: nebatat ile enva ve bedayi'inden bahs edecek. Hatmede ise bütün bunlar dela'il-i ilmiyye ve felsefiyye ile suret-i umumiyyede tedkik olunacak.*"²²⁴

4.2.2 Mecnû'atü'r-resâ'i-li'l-Felsefiyye (Kahire 1916)

Ferîd Vecdî'nin felsefe alanında kaleme aldığı bu eser, felsefi risalelerin toplandığı kitaptır. 1914 yılında basılan bu kitapta; materyalizm ve spiritüalizm gibi felsefi akımların görüşlerine yer veren Ferîd Vecdî, eserinde materyalizme birçok eleştiri yöneltmiştir.²²⁵

4.2.3. Ala Atlali'l-Mezhebi'l-Maddi (Kahire 1921)

Muhammed Ferîd Vecdî ömrünün çoğunluğunu madde ve maddecilerle mücadele ederek geçirmiştir. 1921 yılında Dairetu Me'arif Matbaasında basılan bu eserde de Ferîd Vecdî, materyalizmi eleştirmektedir. Müellifimiz, materyalistlerin görüşlerini tenkit ederek gerekli izahatlar yapıp onların görüşlerini bu eserinde çürütmektedir.²²⁶

4.2.4 Kenzü'l-Ulum ve'l-Lüga (Kahire 1905)

Da'iretü'l-Ma'arifi'l-Karni'l-işrin adlı eserin temelini de oluşturan bu ansiklopedik eserin ilk baskısı 1905 yılında Vaiz Matbaasında yapılmıştır. Ferîd Vecdî eserin mukaddimesinde ilmin faziletinden bahsederek zorluklarını dile getirmiştir. Önceleri ilmin, aklın olgunluğu için gerekli olduğunu söyleyen müellifimiz şimdilerde ise ilmin akıl için zorunlu olduğunu anlatmaktadır.²²⁷

Ayrıca bu ansiklopedik eserde tanınmış kişilerin otobiyografisi ile tarih ve kültür terimleri de yer almaktadır. Ferîd Vecdî Avrupa'da yayımlanan önemli ansiklopedileri incelemiş ve bu ansiklopedilerden derlediklerini kendi eserine almıştır. Yayımlandığı dönemde araştırmacıların takdirini kazanan bu eserin ismi, o günün birçok gazetelerinde zikredilmiştir.²²⁸ Bu ansiklopedik eser Mısır'da orta dereceli okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.²²⁹

²²⁴ Muhammed Ferid Vecdi, "el-Felsefetü'l Hakka fi Beda'i'il-Ekvan", *Sirât-ı Müstakim Mecmuası*, trc. Halil Nimetullah, 1908, 1: 83.

²²⁵ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

²²⁶ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

²²⁷ Soysaldı, *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*, 26.

²²⁸ Sema Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011), 55.

²²⁹ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

4.2.5 Da'iretü'l-Ma'arifi'l-Karni'l-İşrin (Kahire 1910-1918)

Ferîd Vecdî bu eserini yazmaya 1910 yılında başlamış ve 1918'de tamamlamıştır. İlk baskısını Dairetu Maarif Matbaasında yapmıştır. 10 ciltten oluşan bu ansiklopedik eser Ferîd Vecdî'nin yazmış olduğu en hacimli ve değerli eserlerin başında gelmektedir.²³⁰

Kenzü'l-Ulum ve'l-Lüga adlı ansiklopedik eserine duyulan ilgiden sonra Ferîd Vecdî daha hacimli ve geniş olan bu eserini tek başına telif etmiştir.²³¹

Alfabetik sıraya göre yazılan bu eser sarf, nahiv, belagat, dini konular, tefsir ve hadis konuları gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir. Ayrıca bu eser; astronomi, tıp, psikoloji, sosyoloji, ekonomi, coğrafya, kimya, eczacılık ve insanları ilgilendiren birçok konuda bilgiler barındırmaktadır.²³²

4.2.6 El-Vecdiyat Makamatü Muhammed Ferîd Vecdî (Beyrut 1982)

Muhammed Abdülmün'im el-Hafaci (1915-2006) ve Abdulaziz Şeref'in 1982 yılında kitap haline getirdiği bu eser Ferîd Vecdî'nin el-Hayat Mecmuasında kaleme aldığı toplumsal ve ahlaki konuları içeren kısa hikâyelerden oluşmaktadır.²³³

4.2.7 El-Edilletü'l İlmiyye ala Cevazi Tercemeti'l-Kur'an (Kahire 1936)

Kur'an'ın tercüme edilip edilmeyeceği üzerine yapılan tartışmalar neticesinde Ferîd Vecdî bu eseri kaleme almıştır. Müellifimiz Kur'an'ın tercüme edilebileceğini savunarak eserinde bunun gerekliliğinden bahsetmektedir. Kur'an'ın tercüme edilmesinin faydalarını örnekler vererek ilmi bir üslup ile eserinde açıklamaktadır.²³⁴

4.2.8 Safvetü'l İrfan Fi Tefsiri'l-Kur'an (Kahire 1903)

Bu eser Muhammed Ferîd Vecdî'nin tefsir alanında kaleme aldığı eserlerinden biridir. Müellifimiz bu eserinde; ahiliye dönemindeki Arapların Kur'an'ın nüzulüyle

²³⁰ Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*, 55.

²³¹ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

²³² Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*, 56.

²³³ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 395.

²³⁴ Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*, 50.

birlikte uyanışlarını anlatmakla birlikte Kur'an'ın tarihi, nüzulünün keyfiyeti, ezberlenmesi, tertibi, yazılması ve ilmi mucizeleri gibi konulardan da bahsetmektedir.²³⁵

4.2.9 El-Mushafü'l-Müfesser (Kahire 1903)

Ferîd Vecdî'nin tefsir alanında yazdığı bu eser tek cilt olup uzunca bir mukaddime ile başlamıştır. Yaşadığı dönem itibariyle Müslümanların Kur'an'a olan ihtiyacına binaen eserini kaleme aldığını vurgulayan müellifimiz, Müslümanların kötü bir durumda olmasının temel sebebinin Kur'an'dan uzaklaşmak olduğunu vurgulamaktadır. Bu düşünceler içerisinde tefsirini yazma amacını açıklamaktadır.²³⁶

Mukaddimede, insan ve iman, İslam'ın fitrat dini oluşu, şeriat, insanlar, cihad, ibadetler, mucizeler, velayet, keramet, şefaet, kaza ve kader gibi itikadi konuları ele aldıktan sonra Kur'an'ın toplanıp kitap haline getirilmesi, Kur'an'daki nasih mensuh ayetler, kıraatler gibi tefsir konularına da özet şeklinde değinilmiştir. Mukaddimeden sonra Fatiha Suresinden başlanılarak Nas Suresine kadar olan surelerin ayetleri teker teker tefsir edilmiştir.²³⁷

5. Kelami Görüşleri

5.1 Materyalizm, Darwinizm, Pozitivizm

Tezimizin birinci bölümünde de belirttiğimiz üzere 18. ve 20. yüzyıllar arasında ortaya çıkan fikri akımlar ve etkilerine karşı Ferîd Vecdî, ömrünün büyük bir çoğunluğunu mücadele etmekle geçirmiştir. O, darwinizm, ruhçuluk, materyalizm ve pozitivizm anlayışını ele alan eserleri gücü nispetinde satın alarak okumuş, incelemiş ve bu akımlara karşı ciddi mücadeleler vermiştir.²³⁸

Bu fikri akımlardan ötürü İslam akaidine yönelik iç ve dış tehditlere karşı, İslam akidesini savunmaya çalışmış; Batılı düşünürlerin İslam'a karşı yaptıkları eleştirilere yine Batılı düşünürlerin görüşlerinden faydalanarak cevaplar vermiştir.

Ferîd Vecdî'ye göre bu akımlar sadece İslam dinini değil, diğer bütün dinleri de tehdit etmektedir. Ferîd Vecdî bu düşüncelerini gazete ve dergilerde yayınlarken dile

²³⁵ Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*, 49-50.

²³⁶ Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*, 70.

²³⁷ Soysaldı, *Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafü'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*, 32.

²³⁸ el-Beyyumi, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab 'ul-İslami ve'l Müfekkiri'l-Mevsui*, 95.

getirmiştir. Ayrıca kaleme aldığı “*Ala Atlali 'l-Mezhebi 'l-Maddi*” eseri ve “*Mecmû 'atü 'r-resâ 'i-li 'l-Felsefiyye*” adlı eserinde maddecilerin ileri sürdüğü kanıtları tek tek çürüttüğü ve maddeciler ile aynı düşünce yapısında olan yazarları da tenkit ettiği görülmektedir.

“...Eğer bu zavallılar biraz şahsiyetlerini, insaniyetlerini düşünseler, nefislerini irfân-ı hakiki ile tenvir eyleseler dünyada mevcudiyetlerini idame için bütün havayic-i zaruriyyelerini tedarik eden fikr-i insaniyi bu suretle mahvetmek ne büyük bir fenalık, ne şenî bir hata, nasılna-kabil-i avf bir cürm olduğumu yakinen bilirler...”²³⁹

Ferîd Vecdî, materyalistlerin Allah'ın varlığı konusunda yaptığı itirazların ilmi bir değerinin olmadığını ve ileri sürdükleri kanıtların da delil niteliği taşımadığını vurgulamaktadır. Ferîd Vecdî'ye göre materyalistler sevgi, öfkelenme, insanlarda var olan düşünme yetisi gibi maddi olmayan şeylerin kaynağını maddeye dayandırarak izah etmeye çabaladıkları ve sonuca varamadıklarını söylemektedir.²⁴⁰

Ferîd Vecdî'ye göre materyalizmin kaynağı Yunan felsefesine dayanır. Ferîd Vecdî, Yunan filozoflarının ruhu inkâr ederek her şeyin başlangıcının “su” olduğunu, daha sonraları ise her şeyin aslının heyula²⁴¹ olduğuna inandıklarını söylemektedir. Daha sonraları ise âlemin ezeli olduğunu, mahlûk olmadığını kendisi ile kaim olduğu gibi batıl bir zanna kapıldıklarını ifade eden müellifimiz, Allah'ın varlığını inkâr eden bu görüşleri reddetmektedir.²⁴²

İzmirli İsmail Hakkı da, Allah yerine ilk sebebi madde olarak kabul eden materyalistleri inanç yönünden hastalıklı kabul etmektedir.²⁴³

Ferîd Vecdî, pozitivist düşünce yapısına da eleştiriler getirmesine rağmen, materyalizme karşı pozitivistin bazı metotlarını kullanmaktan geri durmamıştır. Ayrıca iman esaslarını duyu verilerine dayanan deliller ile kanıtlamaya çalışmış fakat Ferîd Vecdî bunu yaparken akla tam bir yetkinlik atfetmeden veya imanı salt bir bilgiye döndürme gayreti içerisinde olmadan yapmaktadır.²⁴⁴

²³⁹ Muhammed Ferid Vecdi, “el-Felsefetü'l Hakka fi Beda'i'il-Ekvan”, *Sirât-ı Müstakim Mecmuası*, trc. Halil Nimetullah, 1908, 1: 96.

²⁴⁰ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 394.

²⁴¹ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Heyula”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17: 296.

²⁴² Muhammed Ferid Vecdi, “Felsefe-i Maddiyyun ile felsefe-i Rûhiyyun Çarpışması”, *Sebilürreşâd Mecmuası*, 1914, 12: 242-243.

²⁴³ İzmirli, “İslamda Felsefe”, 1915, 13: 205.

²⁴⁴ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 393.

Darwinizm ve teorilerine karşı Müslümanları aydınlatmak için elinden gelen tüm çabayı sarf eden Ferîd Vecdî, darwincilerin ileri sürdükleri varlıkların bir dönüşüm sonucu meydana geldiği tezini eleştirmiştir. Ferîd Vecdî bu eleştirileri yaparken tabiattaki değişim ve dönüşümlerin ilahi kudret neticesinde olduğu gerekçesini kabul edenleri ise bu eleştirilerden muaf tutmuştur. Ferîd Vecdî, bu şekildeki bir evrimin tanrı inancına ters düşmeyeceğini savunmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı da yaratmanın ilahi hikmet ve inayet neticesinde evrimsel bir süreç izleyebileceğini, bu sürecin akla ve mantığa aykırı olmadığını ifade etmektedir. Ancak yaratıcıyı kabul etmeyen bir Evrim Teorisini benimsemedikleri de aşikârdır.²⁴⁵

5.2 Ulûhiyyet

Bilim ilerledikçe kâinattaki düzenin aşkın bir varlığın eseri ve kudreti sonucu olduğu daha belirgin bir şekilde bilinecektir. Allah'ın varlığı, sıfatları ve isimlerini içeren ulûhiyyet konusunda Ferîd Vecdî, insanların Allah'ın varlığını fitri ve zaruri olarak bilebileceğini söylemektedir. Kâinatta var olan her şey sebep-sonuç ilkesi doğrultusunda Allah'ın varlığını ispat etmektedir. Maddelerin şekil almaları, değişime uğramaları, kâinatta meydana gelen olayların birbirleri ile bağlantıları, birbirinin sebebi veya sonucunda meydana gelmelerini inceleyen kişinin varacağı nokta Allah'ın varlığıdır. Ferîd Vecdî'ye göre kişinin bu bağı inkâr etmesi bilimi inkâr etmesi demektir.²⁴⁶

“Halik-ı zülcelalin merahim-i ezeliyyesi âlem-i tabiattaki ekvanı öyle bir tertib-i metin, öyle bir nizam-ı güzün ile ibda eylemiştir.”²⁴⁷

Reşîd Rızâ'nın bu konudaki görüşleri incelendiğinde Ferîd Vecdî ile Reşîd Rızâ'nın aynı doğrultuda görüşler beyan ettiğini görmekteyiz. Reşîd Rızâ da kâinatın, nebatatın ve insanların yaratıcısının Yüce Allah olduğunu dile getirmekte ve bunu bilmenin insanlarda fitri olduğunu vurgulamaktadır. Hiçbir şey kendiliğinden var olamayacağı gibi bütün kâinatta kendiliğinden var olamayacaktır. Eser daima müessirine işaret etmektedir.²⁴⁸

²⁴⁵ Mehmet Bayraktar, “Tekamül Nazariyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40: 338.

²⁴⁶ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdî”, 12: 394.

²⁴⁷ Muhammed Ferid Vecdî, “Müslümanlık'la Medeniyet Tashih'i İ'tikad”, *Sirât-ı Müstakîm Mecmuası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, 1911, 6: 109.

²⁴⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, “Akaid-i İslamiyye”, *Sebülürreşâd Mecmuası*, trc. Ahmed Hamdi Aksekili, 1913, 10: 139.

İzmirli İsmail Hakkı da “İnsan fıtratı mucibince kendi kuvvetine faik, kudret ve istitaat’ın şümûlünden ali bir kudret-i kâmileyi idrak ediyor. İnsanda Allah’ın varlığına muttali’ olmak; maddenin fevkinde kâdir, tabiatın verasında muhit bir hâlıkı iz’an etmek bir emr-i cibillidir.” demektedir.²⁴⁹ Bu anlamda Ferîd Vecdî ile aynı doğrultuda görüşler beyan edildiği görülmektedir.

Müellifimiz, insanların Allah’ın sıfatlarının mahiyeti konusunda akıl yürütmesinin kişiyi sonuca ulaştırmasının zor olacağını, Kur’an-ı Kerim’in bu konuya vurgu yaparak, insanların bu konuları idrak etme noktasında yetersiz olduğunu söylediğini belirtmektedir. Ferîd Vecdî Allah’ın acizlik, yaratılma, eksiklik gibi özelliklerden ber’i olduğunu vurgular. Ona göre Allah’ın sıfatları konusunda tenzih ilkesi akla daha yatkındır. Bu doğrultuda Allah’ın ne olduğunu söylemek yerine ne olmadığını söylemenin daha doğru olacağını ifade etmektedir. Kudret, sem, basar gibi insani melekeler isim olarak benzerlik arz etmekte olup Allah bunların hepsinden münezzehtir.²⁵⁰

Ferîd Vecdî’nin Allah’ın sıfatları konusunda Abduh ile aynı görüşleri paylaştığını görmekteyiz. Nitekim Abduh da Kur’an’da bahsi geçen Allah’ın sıfatları kudret, sem, ihtiyar, basar gibi kavramların insanlarda da mevcut olduğunu bu melekelerin yalnızca isim ve cinsi itibari ile benzerlik gösterdiğini söylemektedir. Yoksa bu ilahi sıfatlar beşeri olmaktan beridir. Ayrıca Kur’an’da geçen istiva, vech, yed gibi kavramlar da vardır ki bunlar sadece isim benzerliği itibariyledir. Allah’a nispet olunan a’za ve eşyanın hakikati ve keyfiyeti, beşerinki ile aynı değildir ve Allah bundan beridir, demektedir.²⁵¹

5.3 İnsan Fiilleri ve Kader

Kelam ilminin doğuşundan günümüze kadar insan fiilleri ve kader konusunda birçok tartışma yapılmıştır. Örneğin Mu’tezeli âlimler, insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını savunmaktadırlar.²⁵² Ferîd Vecdî de yaşadığı dönemin şartları çerçevesinde insan fiilleri ve kader konusunda görüşler beyan etmiştir. Ferîd Vecdî ilahi

²⁴⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 204.

²⁵⁰ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 394.

²⁵¹ Abduh, “Tevhide Dair”, 15: 384.

²⁵² Hulusi Arslan, “Ahlakın Evrenselliği Açısından İslam ve Modernizm”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010): 58.

iradeyi ve kaderi kabul etmekle birlikte, kader ile insanın sorumluluğunu bağdaştırmanın zorluğunu ifade eder.

Ferîd Vecdî, ayetler ışığında ilahi iradeyi ve kaderi açıklamaya çalışır. Bu bağlamda ilahi irade veya kader ile insan fiillerinin bağdaştırılmasındaki zorluluğun, ilahi irade ile insan fiilleri arasındaki ilişkinin mahiyetini tam olarak bilmememizden veya ahiret hayatı ile insanın bu dünyadaki fiilleri arasındaki bağın özünü tam olarak kavrayabilmenin imkânsızlığından kaynaklandığını dile getirmektedir.

Ayrıca varlık ve meydana gelen olayların oluşumuna dair nizamın hakikatini bilmemeden kaynaklandığını da ifade etmektedir.²⁵³

5.4 Nübüvvet

Nübüvvet konusunda Ferîd Vecdî, Peygamberimiz'in ve daha önce gönderilen peygamberlerin nübüvvetine imanın gerekliliğinden bahseder. Nübüvveti inkâr edenleri ise şiddetle eleştirmektedir. Ona göre *“Nübüvvet bir emr-i hatir ve bir şe'n-i celildirki omu zûren ve bühtanen iddi'ayı ancak matbû'u'l-kalb, fasidü'l-fitrat, seyyi'ü'n-niyyet, ceri'ün ale'l-lah olan bir kimse yapabilir.”*²⁵⁴ Peygamberlik ve vahyin imkânı konusunda akli birçok delilin bulunduğunu kabul eden müellifimiz, günün şartlarında insanların deneye önem vermesinden ötürü peygamberliğin ve vahyin imkânı konusunun bu yollarla da kanıtlanması gerektiğini savunmaktadır.

*“O devirde aklın imanı için kavanin-i tabiatı muvakkaten seyrinden alıkoyacak bir harikanın huzurunda mebhüt kalması kifayet ediyordu. Cenab-ı Hak kullarına merhamet ederek onlara idrak hakikatinde efkârı hayran bırakacak bir takım hasais ile meftûr peygamberler gönderiyor. O insanlarda peygamberlerin sıdkına, şeriatlarına mütâbaatın zaruretine bu mu'cizelerle istidlal eyliyordu. Lakin bugün akl-ı beşer kemalini bulmuş, insaniyet sinn-i rüşde erişmiş olduğu için artık mu'cizeler harikalar devri geçmiştir.”*²⁵⁵

İlham yoluyla gelen bilgileri kabul eden Ferîd Vecdî, insanlar içerisinde yüksek bir ruhi melekeye sahip olanlara bu yolla bilgilerin gelmesinin mümkün olacağını söylemektedir. Müellifimiz, Eflatun, Victor Hugo, Voltaire gibi Batılı bilim adamlarının

²⁵³ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 394.

²⁵⁴ Vecdi, “Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam”, 1909, 1: 340.

²⁵⁵ Vecdi, “Sırât-ı Müstakîm”, 1911, 6: 109.

da, dahi olan insanların sıradan insanlardan farklı olarak akıl ve duyuların dışında sezgi veya ilhamla bazı bilgilere eriştiklerini kabul ettiklerini söylemektedir. İnsanlar arasında yüksek ruhi mertebeye sahip bir zümrenin bulunduğunu ve bu kişilerin Allah'tan vahiy alan resul ve nebiler olduğunu söylemektedir.²⁵⁶

Ferîd Vecdî, Hz. Muhammed'in nübüvvetine dair birçok akli ve nakli delilin olduğunu ileri sürer. Bu delillerden ilki; Hz. Muhammed'in Arap toplumuna tek başına İslam'ı anlatmasıyla Arap toplumunun kısa bir zaman içerisinde Müslüman olmasıdır. Birçok zorluğa rağmen Arap Yarımadası'nda siyasi ve toplumsal bir İslam devletinin kurulması da Hz. Muhammed'in nübüvvetine dair önemli bir delildir. Bu inkılabın gerçekleşmesi Allah'tan almış olduğu vahiy yani Kur'an-ı Kerim ile olmuştur.²⁵⁷

Ferîd Vecdî diğer bir delil olarak da, müşriklerin Müslümanlara baskı ve zulüm ettikleri bir dönemde Allah'ın Nur Suresi'nde: "*Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur...*"²⁵⁸ ayetindeki vaadi doğrultusunda Müslümanların yeryüzünde halife olup geçmiş ümmetlerin sahip olmadıkları imtiyaz ve imkanlara sahip olmalarını göstermektedir.²⁵⁹

Kur'an-ı Kerim'in evrenselliği bağlamında, Hz. Muhammed'in tüm insanları hakka çağırması, sabretmeyi öğretmesi, yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan, fitne ve fesat çıkarmaktan alıkoyması, sevgi, saygı ve yardımlaşma gibi ahlaki erdemlerle donatıp kötülüklerden arınmayı tavsiye etmesi ve bu doktrinlerden oluşmuş bir toplum düzeni oluşturması Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başka bir delili olduğuna Ferîd Vecdî işaret etmektedir.²⁶⁰

5.5 Ahiret İnancı

Ferîd Vecdî'ye göre ahiret âlemi olmasaydı, Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerin insanları bu âleme hazırlamalarının bir anlamı olmazdı. Bütün semavi

²⁵⁶ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 394.

²⁵⁷ Vecdi, "Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam", 1909, 1: 340.

²⁵⁸ Nûr 24/25 *Kur'an-ı Kerim Meali*.

²⁵⁹ Vecdi, "Sefirü'l İslam ila Sairi'l Akvam", 1909, 1: 340.

²⁶⁰ Yavuz, "Muhammed Ferid Vecdi", 12: 394.

dinlerde ahiret inancı olup gönderilen peygamberlerde ümmetlerini ahiret âlemine hazırlamışlardır.²⁶¹

Ferîd Vecdî ahiret âleminin varlığını ispat etmek için birçok eser kaleme almıştır, ancak başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere birçok âlim tarafından tenkit edilmiştir. Materyalist düşünce yapısına yapmış olduğu eleştirilerde ruhçuluk faaliyetlerinden delil getirmesi onun ölümden sonra dirilişi inkâr ettiği gibi bir izlenim oluşturmaktadır. Fakat Ferîd Vecdî rûhiyyûn ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir. “*Biz ne bu mezhebe ittiba eden sevad-ı azam ile yek-zaban olarak, havarîkîn ervaha mensubiyetini iddia ederiz, ne de rical-i din ile birleşerek bunların taife-i cinne isnadına kail oluruz.*”²⁶²

5.6 Mucize

Ferîd Vecdî mucizeyi “gönderilen peygamberin elçilik vazifesini doğrulamak için delil olarak peygamberin elinde meydana gelen olağanüstü işler” olarak tanımlamaktadır.²⁶³

Hz. Peygamberin cahiliye döneminde Arap toplumunda gerçekleştirmiş olduğu inkılapları ve kurmuş olduğu İslam devletini mucize olarak görmektedir. Hz. İsa'nın ölümleri diriltmesi, Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi²⁶⁴ gibi olağanüstü durumları mucize olarak kabul etmektedir. Ancak bunları kaleme alırken mucizeyi akli ve hissi olarak iki kısma ayırmaktadır.

Ferîd Vecdî yaşamış olduğu dönem itibariyle mucizenin artık değerinin olmadığını bunun yerine itikad için aklın ve ilmin faydalı olacağını ifade etmektedir. Ona göre yaşamış olduğu dönemin akıl ve ilim çağı olmasından ötürü, insanlar akla ve ilme itibar etmekte olup bu nedenle hissi mucizeleri çoğu zaman inkâr edilmekte veya aklın ve mantığın ışığında izah edilmeye çalışılmaktadırlar.²⁶⁵

Müellifimize göre, Hz. Muhammed'in yapmış olduğu inkılaplar ve tesis ettiği yeni düzen akli bir mucize olup Batılı filozoflar tarafından da kabul görmüştür.²⁶⁶

²⁶¹ Yavuz, “Muhammed Ferid Vecdi”, 12: 394.

²⁶² Vecdi, “Hadika-i Fikriyye Madde ve Maveray-ı Madde”, 2: 221.

²⁶³ Muhammed Ferid Vecdi, “Mucize”, *Dâ'iretü'l-Ma'ârifü'l-Karni'l-İşrin* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1971), 6: 200.

²⁶⁴ Vecdi, “Mucize”, 6: 201.

²⁶⁵ Vecdi, “Sırât-ı Müstakîm”, 1911, 6: 109.

²⁶⁶ Vecdi, “Mucize”, 6: 201.

Ferîd Vecdî'nin bu görüşünün benzerini Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın mucizeye yaklaşımlarında da görmekteyiz. Abduh dinin geçirmiş olduğu evreleri insan yaşamıyla özdeşleştirerek ifade ederken ilk evrenin çocukluk dönemi olduğunu ve bu dönemde çocuğun hislerine hitap edecek şekilde mucizeler ve kurallar olarak verildiğini söylemektedir. İkinci evrede ise din, merhamet ve sevgi üzerine bina edilmiştir. Üçüncü evrede ise insanlık kemale erdiği için akla ve mantığa hitap eden İslam dini gelmiştir.²⁶⁷ Reşîd ise; Hz. Muhammed'in risâlet vazifesini yerine getirirken hissi mucizeler yerine akli delilleri ve kendisine vahyedilen Kur'an-ı Kerim'i kullandığını ifade etmiştir.²⁶⁸

²⁶⁷ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, trc. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 201-204.

²⁶⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, *Muhammedi Vahiy*, trc. Salih Özer (Ankara: Fecr Yayınları, 1991), 228-229.

SONUÇ

Kelam ilmi doğuşundan itibaren akaid ile ilgili problemlere çözümler aramıştır. 18. yüzyılda Batı'da, Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda ortaya çıkan felsefi akımlar, kelam ilmini ilgilendirmekteydi. Avrupa'da ortaya çıkan materyalizm, pozitivism ve darwinizm gibi akımlar İslam âleminde bazı inanç problemlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zihinlerde çözüme kavuşmamış itikadi problemler mevcut iken, bu akımların etkileriyle yeni tartışmalar da ortaya çıkmıştır.

Yenilik arayışları içerisine giren İslam düşünürleri, ortaya çıkan bu akımlar karşısında İslam akidesini savunan eserler yazmışlardır. Zihinlerde oluşan problemlere çözüm bulmak, İslam akidesini savunmak ve kelam ilmine yeni bir bakış açısı kazandırmak amacıyla çaba sarf etmişlerdir.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra basın özgürlüğünün artmasıyla birlikte Osmanlı basın dünyasında birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Böyle bir dönemde yayın hayatına başlayan Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda kaleme alınan birçok makale ve yazılarla bu fikri akımların zihinlerde meydana getirdiği tahribatın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Materyalizme karşı İslam akaidini savunanlar olduğu gibi, yaşanan dönemdeki buhranlardan kurtuluşun bu düşünce yapısıyla özdeş olan bilime sarılmayla mümkün olacağını kabullenenlerin varlığını da görmekteyiz. Kaleme aldıkları eserlerle bu fikri akımların savunucusu olmuşlardır.

Muhammed Ferîd Vecdî de bu buhranlı dönemde Mısır'da yaşamıştır. Mısır'daki sosyal, iktisadi ve ilmi durum neticesinde bu fikri akımların Müslümanlar üzerinde etkisi daha fazla olmuştur. Yenilikçi görüşe sahip Ferîd Vecdî aklın ve ilmin verilerinden yararlanarak İslam akidesini korumayı kendisine vazife edinmiştir. Birçok gazete ve dergide makaleler yazmıştır. Ayrıca İslam akidesine yöneltilen bu fikri saldırılar karşısında birçok eser de kaleme almıştır. Mehmed Akif ve Halil Nimetullah gibi bazı düşünürler tarafından kaleme aldığı bazı makaleleri de tercüme edilerek Sırât-ı Müstakîm Mecmuası'nda yayımlanmıştır. Ferîd Vecdî İslam akidesini Batı'ya karşı savunurken, İslam dininin bilime ve akla uygunluğunu sıkça vurgulamıştır.

Materyalizm, pozitivizm ve darwinizm gibi akımların görüşlerine karşı reddiyeler yazarken, Batılı bilim adamlarının görüşlerinden faydalanmıştır.

Bu akımlara karşı akli ve bilimsel cevaplar vermeye çalışan Ferîd Vecdî, Batılı düşünürlerin görüşlerinden faydalanırken bazı düşünürlerinde görüşlerini benimsediğini görmekteyiz. Bu bağlamda yazılarını salt aklın ve bilimin süzgecinden geçirerek kaleme alması bazı İslam düşünürleri tarafından eleştirilere maruz kalmasına yol açmıştır.

Ferîd Vecdî, ahiret konusunda, İslam medeniyeti, nübüvvet, mucize, İslam'da kadın, ruhçuluk, varlık gibi daha birçok konuda makale ve eserler kaleme almıştır. Peygamberliğin gerçekliği ve vahyin imkânına dair akli delillerin yanında ilham ve hipnotizma gibi deneyler sonucunda elde edilen delillerle nübüvvet ve vahyin kanıtlanabileceğini iddia ederek farklı fikirler ileri sürmüştür.

Medeniyet adı altında kadınların bir meta haline getirilerek İslam'ın kadınlara yüklemiş olduğu ulvi vazifelerden nasıl uzaklaştırıldığına eserlerinde değinerek, kadın hakları konusunda günümüze ışık tutmuştur.

Klasik kelim döneminden farklı olarak, Yeni İlm-i Kelam döneminde görüşleriyle adından söz ettirmekte ve kelam ilmine yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Her dönemin kendine has sorunları ve çözüme kavuşturulmayı bekleyen problemleri olmaktadır. Yeni İlm-i Kelam döneminde de çözüme kavuşturulmayı bekleyen kelami problemler olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde Batı'da cereyan eden fikri akımlar bu buhranlı dönemde kelam ilminde yeni sorunların ve problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sırât-ı Müstakîm Mecmuası gibi dergilerde yazılan makaleler ile âlimler kendi dönemindeki sorunlara çözümler aramıştır. Ferîd Vecdî de İslam'ın esaslarını akli veriler ile temellendirerek açıklamaya çalışmıştır. O, İslam'ın akla ve bilime vermiş olduğu değeri ortaya koymaya çalışmıştır. İslam akaidi konusunda her ne kadar salt akıl ve bilimi ön planda tutması yeni kelami problemlere kapı aralasa da Ferîd Vecdî kendi döneminde İslam'ın savunucusu olmuş ve fikirleriyle günümüze ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. “Ataletin İntac Ettiği Fenalıklar”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.
- Abduh, Muhammed. “Felsefe-Kelâm: İmkan-ı Vahy”. *Sebilürreşâd Mecmuası*. 1915.
- Abduh, Muhammed. “Kaza ve Kader”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.
- Abduh, Muhammed. “Müslümanlık’da Esaslar”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1908.
- Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. Trc. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Abduh, Muhammed. “Tevhide Dair”. *Sebilürreşâd Mecmuası*. Trc. Hüseyin Mazhar. 1919.
- Abduh, Muhammed. “Tevhide Dair 2”. *Sebilürreşâd Mecmuası*. Trc. Hüseyin Mazhar. 1919.
- Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Aksekili, Ahmed Hamdi. “Felsefe: Maddiyyun ve Meslekleri 2”. *Sebilürreşâd Mecmuası*. 1912.
- Aksekili, Ahmed Hamdi. “Felsefe: Maddiyyun ve Meslekleri 3”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. 1912.
- Arabacı, Caner. “Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*. 6. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Arslan, Hulusi. “Ahlakın Evrenselliği Açısından İslam ve Modernizm”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010).
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistemantik Kelam*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Aydın, Hüseyin. *İlim Felsefe Din Açısından Yaratılış ve Gayelik (Teoloji)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Aydın, S. Mehmet. *Din Felsefesi*. 13. Bs. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Bağdadi, Ebû Mansur el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

- Bayraktar, Mehmet. “Tekamül Nazariyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Beyyumi, Muhammed Receb el-. *Muhammed Ferîd Vecdî el-Kitab’ul-İslami ve’l Müfekkiri’l-Mevsui*. Dımeşk: Daru’l Kalem, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Açıklamalı ilm-i Kelam Dersleri*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
- Birinci, Ali. “İzmirli İsmail Hakkı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. 8. Bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. 10. Bs. Ankara: Nobel Yayınları, 2009.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. İstanbul: Nobel Yayınları, 2008.
- Bottomore, Tom. *Marksist Düşünce Sözlüğü*. Trc. Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Mustafa. “Zat-Sıfat İlişkisi Bağlamında İlahi Bilgi”. *Hikmet Yurdu Dergisi* 7/13 (2014).
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ceyhan, Abdullah. *Sırât-ı Müstakim ve Sebülürreşâd Mecmuaları Fihristi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Charles, Darwin. *İnsanın Türeyişi*. Trc. Ömer Ünalın. Ankara: Evrensel Basın yayım, 1975.
- Cündî, Enver el-. *Muhammed Ferîd Vecdî: Râidü’l-Tevfik Beyne’l-İlmi ve’l-Dîn*. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, 1974.
- Çardaklı, Nisa Nur. *Din Bilim İlişkisi Bağlamında Mucize, Muhammed Ferîd Vecdî Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *Felsefe Tarihi Ortaçağ ve Yeniçağ Felsefesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Çınar, Aliye. *Felsefeye Giriş Mitolojiden Kuramlara*. İstanbul: Emin Yayınları, 2010.
- Çüçen, A. Kadir. *Felsefe Giriş*. Bursa: ASA Kitabevi, 2003.

- Ebüzziya, Ziyad. “Cihân-ı İslam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Efe, Adem. “Sebîlürreşad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Ersoy, Mehmet Akif. “Hasbihal”. *Sırat-ı Müstakîm Mecmuası*. 1911.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Taha Hüseyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Geyin, Sema. *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelam Tarihi, Kişiler, Görüşler, Eserler*. İstanbul: Esra Yayınları, 1998.
- Hâciri, Muhammed Tâhâ el-. *Muhammed Ferîd Vecdî-Hayâtuhû ve Asâruhû*. Kahire: Ma'hadu'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 1970.
- Harpûtî, Abdullatif el-. *Tenkîhu'l Kelam Fî Akâidi Ehli'l İslam*. Trc. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “İslamda Felsefe”. *Sebîlürreşâd Mecmuası, Sayı 335*. 1915.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “İslamda Felsefe”. *Sebîlürreşâd Mecmuası, Sayı 337-338*. 1915.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “İslamda Felsefe”. *Sebîlürreşâd Mecmuası, Sayı 340*. 1915.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kam, Ömer Ferit. “Vahdet-i Vücûd”. *Sebîlürreşâd Mecmuası*. 1912.
- Kara, Mustafa. “Cerîde-i Sûfiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Karadaş, Cağfer. *Çağdaş İslam Düşünürleri*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Karaman, Fikret. “Kelam İlminin Doğuşu ve Mütakaddimin Dönemi Problemleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (1996).
- Karaman, Fikret. “Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri”. program adı: Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu, Elazığ, 2004.
- Karatepe, Tûba Çavdar. “İslam Mecmuası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kılıç, Emrullah. *Materyalizm Karşısında Ali Fuad Başgil*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. 4. Bs. Ankara: Hece Yayınları, 2002.

- Kur'an-ı Kerim Meali*. 6. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. 8. Bs. Ankara: OTTO, 2018.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi, Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002).
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Mak-Danışmanlık Şirketi. "Türk toplumunun din ve dini değerlere bakışı adlı anket". *makdanismanlik.org*. 2017. <http://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi/>.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. "Mevâiz". *Sırat-ı Müstakîm Mecmuası*. 1909.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabut-Tevhid Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. 8. Bs. Ankara: İSAM, 2016.
- Morris, Henry. *Yaratılış Modeli*. Trc. Adem Tatlı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Mücahid, Huriye Tevfik. *Farabi'den Abdüh'a Siyasi Düşünce*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Özerverli, M. Sait. "İzmirli İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Özerverli, M. Sait. *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*. 3. Bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Özerverli, M. Sait. "Muhammed Abdüh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özerverli, M. Sait. "Reşîd Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Politzer, Georges. *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*. Trc. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. "Akaid-i İslamiyye". *Sebilürreşâd Mecmuası*, Sayı 237. Trc. Ahmed Hamdi Aksekili. 1913.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. "Akaid-i İslamiyye". *Sebilürreşâd Mecmuası*, Sayı 238. Trc. Ahmed Hamdi Aksekili. 1913.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. "Akaid-i İslamiyye". *Sebilürreşâd Mecmuası*, Sayı 239. Trc. Ahmed Hamdi Aksekili. 1913.

- Rızâ, Muhammed Reşîd. “Akaid-i İslamiyye”. *Sebilürreşâd Mecmuası, Sayı 241*. Trc. Ahmed Hamdi Aksekili. 1913.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. “Akaid-i İslamiyye”. *Sebilürreşâd Mecmuası, Sayı 243*. Trc. Ahmed Hamdi Aksekili. 1913.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Muhammedi Vahiy*. Trc. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınları, 1991.
- Soysaldı, Mehmet. *Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlihi*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1990.
- Steffoff, Rebecca. *Charles Darwin: Evrim Devrimi*. Trc. İnci Kalinyazgan. Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.
- Şeker, Mehmet. *İzmirli İsmail Hakkı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Topaloğlu, Aydın. “Materyalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınları, 2016.
- Türkgülü, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Kelam, İslami İnanç Felsefesi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “el-Felsefetü'l Hakka fi Beda'i'il-Ekvan”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 6*. Trc. Halil Nimetullah. 1908.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “el-Felsefetü'l Hakka fi Beda'i'il-Ekvan”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 7*. Trc. Halil Nimetullah. 1908.
- Vecdi, Muhammed Ferid. *el-İslam Dinü'l-Medeniyye*. Mısır: Daru'l-Terakki, 1901.
- Vecdi, Muhammed Ferid. *el-İslam Fi Asri'l-İlm*. Beyrut: Daru'l Kitabi'l-Arabi, trs.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Felsefe-i Maddiyyun ile Felsefe-i Rûhiyyun Çarpışması”. *Sebilürreşâd Mecmuası*. 1914.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Hadika-i Fikriye”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 28*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Hadika-i Fikriye”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 29-30*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Hadika-i Fikriyye”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 39*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Hadika-i Fikriyye”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 41*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.

- Vecdi, Muhammed Ferid. “Hadika-i Fikriyye”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 45*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1909.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Hadika-i Fikriyye Madde ve Maveraya-yı Madde”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. 1909.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Maddiyyun Meslek-i Felsefisinin Edyana Hucumu”. *Sebilürreşâd Mecmuası*. 1914.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Mucize”. *Dâ’iretü’l-Ma’ârifî’l-Karnî’l-İşrin*. Beyrut: Darü’l-Ma’rife, 1971.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Müslüman Kadını”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. 1908.
- Vecdi, Muhammed Ferid. *Müslüman Kadını*. Trc. Mehmed Akif. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Müslümanlıkla Medeniyet”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1911.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Müslümanlık’la Medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların Haline Bir Nazar”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. 1911.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Müslümanlık’la Medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların Haline Bir Nazar”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. 1911.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Müslümanlık’la Medeniyet Tashih’i İ’tikad”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*. Trc. Mehmet Akif Ersoy. 1911.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Sefirü’l İslam ila Sairi’l Akvam”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 18*. Trc. Ahmed Cemal Hüsnüfendizade. 1908.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Sefirü’l İslam ila Sairi’l Akvam”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 19*. Trc. Ahmed Cemal Hüsnüfendizade. 1908.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Sefirü’l İslam ila Sairi’l Akvam”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 22*. Trc. Ahmed Cemal Hüsnüfendizade. 1909.
- Vecdi, Muhammed Ferid. “Sefirü’l İslam ila Sairi’l Akvam”. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası, Sayı 23*. Trc. Ahmed Cemal Hüsnüfendizade. 1909.
- Yar, Erkan. “Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur’an’ın Ahiret Hakkındaki Anlatımları”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/25 (2006).
- Yar, Erkan. “Günümüz Kelam Problemi Olarak Akâidin Sloganlaşması”. program adı: Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu, Erzurum, 2001.

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Heyula”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Muhammed Ferid Vecdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 393-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Nesimi. “Cerîde-i İlmîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. 3. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.